

GYŰJTŐ: KNEZT SUDIT
GYŰJTÉS IDEJE: 1973.

TART.: A FAVÁZAS LAKÓHÁZ ÉPÍTKEVÉS EMLÉKEI...

89 lap, + 7 lap melléklet

FÖLDRAZSI MUTATÓ: CSÖKÖLT,
GIGE,
DINTAKOVÁCSNÉ
KISBACSON

SZAKMUTATÓ: —
X. 2.

PAPÍRIPARI VÁLLALAT

KISKUNHALASI GYÁRA

LELTÁRKÖMÉS

ÁTVEVETVE AZ EGYES. KTK. 2197-es TÉTELE ALÓL.

M e g j e g y z é s e k

/Knézy Judit: A favázás építkezés emlékei...c. dolgozatához/

A földrajzi neveket kurzívval kellene szedni.

1. lap

1. bk. Pontosabban meg kellene határozni a kutatási helyet közigazgatási földrajzi /természeti, gazdasági/ vonatkozásban.

Kutatási cél, feladat, feldolgozásmódról kellene szólni.

2. oldal

1. bk. objektum

2. bk. Jankó Jánossal kapcsolatos állítás múlt időbe teendő, helytelen az amennyiben kötőszóként való alkalmazása.

-
ennek mértékét helyett: e kérdésre vonatkozóan a honfoglalás korból és az azt követő időből még nem rendelkezünk helyi adatokkal.

3. oldal

1. bk. illetve kötőszó felesleges

egyosztatú helyett: osztatlan

egységes terü

egy helyiséges

2. bk. osztatában = helyiségében

3. bk. Érdemes lenne felvenni Holl Imre összefoglaló Act. Arch. Hung. cikkét a középkori feltárásokról, illetve a középkori kerámia-kályhacsempékre vonatkozó fontosabb tanulmányait.

6. oldal.

2. bk. különbözőségek = különbségek

9. oldal

A tál alakú csempékből rakott kályháknak nem kizárólagos alakja a hasáb és henger-idom.

Például szolgálhat a Szlovákiában előforduló "boglya" típus és a Komáromból ismert koporsó alakú kályha.

11. oldal

2. bk. Helytálló, de stilisztikailag egyszerűbb, világosabb fogalmazást igényel.

3. bk. kétosztatú, három osztatú ház helyett két, három helyiségű ház.kifejezést.

13. oldal

1. bk. Egyosztatú helyett egyhelyiségű
Nincsen jól adatolva a Rauchstube jellegű épületek itteni léte.

Ebben a fogalmazásban nem bizonyított, csak deklarált.

2. bk. Egyenlőre helyett egyelőre.

51. lábjegyzetben

Emlékezésünk helyett Emlékezésük

19. oldal

1. bk. fölénnyel voltak helyett fölényben voltak

20. oldal

...osztályharc jellege volt mondat átalakítandó

A jobbágykorban a lakóházak egy-egy telken való összezsúfolódásában az osztályharcnak is volt szerepe.változatot javaslok.

23. oldal

A 3. sz. alcim átírandó barokkos, inkább tartalomjegyzék, grammatikailag is hibás.

25. oldal

1. bk. A tetőszék és földémszerkezet elválasztva tárgyalandó, logikusabb szerkesztést kellene alkalmazni.
2. bk.-ben leírt szerkezet nem átmeneti forma, hanem un. ollóágasos szelemenés szerkezet, ami egyébként országosan elterjedt.

26. oldal

1. bk. várfelek helyett vártelek
3. bk. Átmenet nélkül, váratlanul kezdődik a konyha berendezésének bemutatása.

35. oldal

1. bk. Nem ide illik a javítás kérdése. A keményfa feldolgozásáról is másutt kellene szólni.

Számos helyen előfordul a repített jelző, nem köznyelvi, nincsen feloldva és kurzivval írva.

50. oldal

1. bk. félszilaj tartásnak megfelelően helyett a félszilaj állattartással összefüggésben...kifejezést.
Félreérthető a XVIII.sz.-ban települt jelzés. Nyilván nem arról van szó, hogy a XVIII.sz. folyamán települt a somogyi falvak nagy része.
3. bk. Kivül levő istálló kifejezést pontosabbá kellene tenni, jobb fogalmazást.

53. oldal

A 3. sortól önálló bekezdésre lenne szükség.

55. oldal

2. bk. hostel, belsőség, örökség aláhúzendó, mint helyi kifejezés

59. oldal

2. bk. tizennyolcnapos házak kifejezés kiemelendő itt is, mássutt is. Szükséges lenne valami értelmezés mellette.

60. oldal

2. bk. repegetett aláhúzendó

3. bk. hasogatvány, sövénykert, mögyekert aláhúzendó, kurzivan kiemelendő

61. oldal

1. bk. staflisak, cüekhez aláhúzendó

66. oldal

1.bk. Uradalmi központok, mezővárosok szerepét is fel kell tételezni. Hiszen a németek is ezektől, illetve a nemeseektől vették át az alkalmazott építményeket, módszereket. Nem a hazai tapasztalataikat alkalmazták, arra nem volt mód.

17.sz. kép

Feltétlenül meg kell változtatni a képkivágást, jelenleg csak a konyhaajtó látszik! A kép nagyításaként az ereszalji részt világosabbá kell tenni, különben reprodukálhatatlan lesz.

F. G. Antal

2197

Kalkulációt a mála képi másodpl. alapján
csinálja.

Lektori vélemény

/Knézy Judit: A favázás lakóház építkezés emlékei... című
dolgozatáról/

Knézy Judit dolgozata 70 gépelt pldalon tárgyalja a dolgozat címében is felsorolt Kisbajom, Csököly, Jákó, Gige, Rinyakovácsi községek népi építkezési anyagát. Tulajdonképpen az itt még ma is fennálló hagyományos épületeket igyekszik történeti fejlődésükbe beágyazottan bemutatni. Ehhez levéltári források mellett emlékezéseket és saját megfigyeléseit dolgozza fel, rajzokkal /amelyeket áttekinteni nem volt módomban/ és fényképekkel kiegészítve. A dolgozat értékelésénél figyelembe kell venni, hogy a szerző a kutatási témának nem specialistája, a munka más témakört érintő doktori értekezésének szerves részeként született, került kiegészítésre. A dolgozatot összességében közölhetőnek kell minősíteni. Közzétételét ajánlom, mivel az utóbbi évtizedekben sajnálatosan kutatlanul maradt táj állapotát, fejlődését világítja meg.

A szerzővel folytatott megbeszélésen is ismertetett részlet-észrevételeket külön mellékletben küldöm meg. A dolgozat jelen formájában nem eléggé előnyös szerkezetű. A történeti rész helyes, de nem eléggé részletes és főleg helyileg kevésbé megalapozott megállapításokat tartalmaz. Történeti forrásokra hivatkozik, de nem bizonyítandó, csak deklarativ szándékkal. Így jelenlegi megfogalmazásban lényegesen rövidíthető lenne. A nagyon rövidre fogott általános összefoglaló mellett a hivatkozott megyebeli középkori régészeti megfigyeléseket

tartalmazza csak, s utaljon a nyomdában lévő, faépitkezés történetét vizsgáló dolgozatára./Ez valószínűleg oldalszám-pontosan idézhető lesz a tervbevett múzeumi évkönyv nyomdai munkálatainak megindulásáig./

Szükséges lenne a cikk szorosabb tematikáját képező rész átszerkesztése. A jelenlegi szerkezet mellett ugyanaz a jelenség többször előkerül a tárgyalás menetében. A településtörténeti, település-morfológiai részek külön is megjelentethetők lennének, esetleg az évkönyv következő számában. Ezzel a terjedelem lényegesen csökkenthető lenne. Viszont az érdemi tárgyalás bevezetőjében a település utca, telek, beépítés viszonyairól rövid, alapos tájékoztatást nyújtó összefoglalás kívánkoznék, ami a későbbi megjelenésre javasolt települési részben nagyjából, adatszerűségében együtt is van, de amit tömörítve, össze kellene foglalni.

Ha a megjelentetésig még van idő munkaigényesebb átalakításra, a dolgozatba előnyösen beépíthetők lennének a Néprajzi Múzeum archivumának fénykép-, rajztári adatai, valamint az eddigi irodalom megállapításainak elemzése, az esetleges szöveges gyűjtések témaanyaga. A dolgozat ugyan foglalkozik velük, de jelentőségükhöz mértén talán még több figyelmet érdemeltek volna. Nincs kihasználva a változás vizsgálat szempontjából értékesíthető adalék-anyaguk sem, e tekintetben, ha idő van, még értékes következtetések levonására kerülhetne sor.

A szorosabban vett építkezési vonatkozású megfigyeléseknél fokozottan ügyelni kellene a mondandó tagoltabb szerkezetére. Egyes helyeken szükséztavúak a leírások, vagy összeolvadnak

az egyes elemek. Erre példa, a tetőszék és a födémszerkezet bemutatása. Ahol a két szerkezeti elem leírása nem válik el világosan.

Szükséges lenne röviden kitérni a bemutatott objektumok jövőjére. Mivel műemlék-jellegű épületeket mutat be a dolgozat, s erre világosan utal, nem ártana fennmaradásuk, fenntartásuk perspektíváiról, múzeumi, műemléki hasznosításuk lehetőségeiről szólni.

Javasolnám, hogy a nyelvjárási jellegű népi kifejezéseket nyomdatéchnikailag elütő betűtípussal szedessék. Valamint a szerzők neveit a néprajzi, nyelvészeti folyóiratok hagyományosan bevált módszere szerint nyomtassák. Megfontolandó lenne a tanulmány hivatkozásainak rendszerét az Ethnographia és az Acták rendszeréhez igazítani, amit praktikus szempontok miatt is, de az egységesebb jegyzetelési rendszer kialakítása miatt is ajánlhatunk.

Javasolhatjuk, hogy a dolgozatot nyelvész szakember is nézze át. Ezt egyfelől a nagyszámú fonetikus lejegyzésű tájszó indokolja, másrészt a nyelvész stilisztikailag is sok hasznos észrevételt tehetne.

Ismételten javasolom a jövő években a most elhagyható települési fejezet megjelentetését. Viszont fontos lenne a szerző speciális kutatásaihoz közelebb eső témakörök közlése. Erdemes lenne készülő doktori disszertációjának egyes fejezeteit közzétenni.

Budapestm 1973. február 23.

Filep Antal
/ Dr. Filep Antal /

~~talál~~

Főcím!
gd. f. v. v. v.
r. v. v.

Favázas lakóházépítkezés
A favázas emlékei a belső - somogyi
Csököly, Gige, Rinyakovácsi és Kisbajom
községekben.

végig nagyvelivel

□ Népi műemléki felderítéseink során örömmel tapasztaltuk, hogy Csököly, Gige, Rinyakovácsi és Kisbajom községekben szép számmal maradt fenn a régi népi építkezés becses emlékei, főként favázas, u.n. talpas lakóházak, csaknem teljesen eredeti, vagy félig átalakított formában.

□ A szomszédos Jákó építkezése már teljesen jellegtelenné vált, Kiskorpád régi épületei a háboru alatt ^{pusztultak el} ~~égetek le~~. Így a négy község anyaga adott egy kényyszerű kisebb egységet, úgy a tárgyi, mint az emlékezésanyag nagyszerűen egészítette ki egymást. Csökölyben pl. nem volt már ^{cem} egy kupos kemence, csak Gigében, eredeti megépített állapotában, ~~és~~ teljesen ^{eredeti állapotával} berendezéssel ~~csak~~ Rinyakovácsiban maradt fenn tűzelőberendezésével együtt egy épület. Öllógásos tetőszerkezetű lakóház csak Kisbajomban található.

□ A gazdasági épületek és egyéb építmények tekintetében kedvezőtlenebb a helyzet, sokkal kevesebb és jellegtelenebb maradt fenn, ~~valamint anyagilag~~ több ~~valamint anyagilag~~ az emlékezésanyagra ~~becsült~~. ~~Érték~~ ~~csökkentéséről~~ inkább eszleges a fennmaradásra, általánosítással, főmennyiségűre levezésére ~~általánosítással~~, csak nagyobb tölgyi ~~levezés~~ és alaposabb település-

lentatón hódlat velint draprolalban kómsok evd.
mégyl.

□ Az egykor egységes somogyi favázas építkezés késői maradványait ezért megpróbáljuk elhelyezni a somogyi fejlődés egészébe, és rámutatni, hogy e néhány objektum mit őrzött meg belőle. Ahol lehet, igyekszünk rámutatni a helyi jellegzetességekre, valamint a változás mikéntjére.

□ Témaválasztásunkat indokolta a szakirodalom klasszikusainak, elsősorban Jankó Jánosnak értékelése Csököly népi építkezéséről - mint később részletesen ismertetjük - amennyiben kiemelkedő jelentőségűnek tartja a többi hagyományos építkezését őrző községek között is.

ritúra!

~~11/11 A lakóház részei, ezek elnevezése és rendeltetései~~

Sok évszázados multtal rendelkező elnevezéseket őrzött meg az épületekkel és építkezéssel kapcsolatban a belső-somogyi nép emlékezete. A csökölyi

feltárások hiányában, de a termelési mód azon szintjén valószínűleg verem, vagy félverem házakkal lehet

ember „szobát épít magának, melyben házak vannak” írja 1910-ben Nagy József.^{2. 00} De használták egyszerűbb lakóépületekre a célfa kifejezést is.^{3. 00} A ház hosszanti oldala melletti oszlopos nyitott rész a pitar, ha az utcafelőli keskenyebb részen is oszlopos a ház: pitar vagy gang a neve, ha az oszlopok köze be van deszkázva fofosó,^{I. b. II. a. III. a. tábla.} A, 5, 6. ábra / ajtaja a pitarajtó,^{2. a. tábla} vagy gangajtó / kerítés. A két oldalán oszlopos ház körü pitaros. A kisbajomi házak többnyire csak hosszanti oldalukon pitarosak, elől nem ajtó, hanem pitarfal zárja a tornácot, és ezzel megnagyobbítja az utcai homlokzatot. A házak falának alapját a tápak képezik, ezek metszés¹ pontjára a sarkokra a szög - vagy széglábak kerülnek, a széglábakat a talpához félköríves támasztófák kilincsek^{vagy kölcincsek stb.} kötik, melyeket faszegekkel rögzítenek. A talpba károkat vernek és tipratott sárrá rakják be az oldalát. Ez a főcskerakásos fal. Sövényfalu lakóház a századfordulón már nem volt, csak gazdasági épület. A széglábak felső végén körbe koszorufák helyezkednek el. Ha több gerenda emeli a tetőt, az alsó a sárgerenda, a felső a koszorufa. ~~Az épületeket,~~ mivel mindhárom községnek inkább csak nyirfása ~~volt~~,^{vagy csalitosa,} ^{volt,} általában a környező erdőkből szerezték be. Csökölynek nem volt ehhez való községi erdeje, csak nyirfása a XVIII. század elején sem.^{4. 00} Ezért a püspöki ura-

az épületeket

csak számolni. Itt a honfoglaló magyarok által hamar és viszonylag nagy tömegben megszállt területen¹ a helyi lakosság megfelelő lakóházai mellett nem jelenthetett különösebb eltérést a magyarok magukkal hozott állandóbb jellegű, illetve téli szállásként használt lakása. A Kárpát-medencében ezidőtájt a kelet-európai belső kemencés egyosztatú füstös ház volt az itt élők közös sajátja, s a magyarok előző megtelepedési helyeiken ugyanezt ismerhették.² Méri István Tiszalök-rázompusztai ásatása, annyi vita után elhelyezte a korai Árpád-kori lakóházat lakáskulturánk fejlődésében és ugyanakkor a kelet-európai összefüggésére is rámutatott.³ Néhány kisebb feltárás ugyanezt bizonyítja az Alföldön és a Dunántulon,

A XV. századtól egy Közép-európai kapcsolatú, két helyiségből álló, egyik osztatában füstelenített lakóház típus válik általánossá.⁴ A konyhában nyílt tüzelőre is vannak égési nyomok a bejáratnál szembeni sarokban a kemence szája előtt. A szobai kemencék mellett a házon kívül is találtak kemencét.⁵ Az utóbbit kizárólag sütés-főzésre használták, míg a szobai tüzelőberendezés fűtési célokat is szolgált. A szobai kályhás-kemence a XV. század közepétől kezd a felusí lakos-

ság körében is általánossá válni. Hazánkban a XIV. századtól az Anjouk korából ismerjük a legkorábbi kályha anyagot a királyi központokban nyugati hatásra /Visegrád, Budavár/. A kályhás-kemencék térhódítása összefügg a fazekas-kályhás mesterség sokkal fejlettebb módszereinek elterjedésével. A XVI. században az ország központi területein a legelégesebb falvak lakóházaiba is eljutott ez a tüzelő-berendezés. Erre az időszakra esik a vidéki „népies” műhelyek, mint a tiszántúli, felvidéki és délnyugat-dunántúli kibontakozása.⁶

Mindenesetre figyelemre méltó tény késő-középkori állapotaink megítélésénél és értékelésénél, hogy a külső fűtésű kályhás lakóházat a XVI. században elpusztult falvak lakossága általánosan használta az ország központi területein.

Szögletes tálalaku, enyhén grafitos, zöld mázas és mázatlan kályhaszem-töredékek kerültek elő Somogyváron a Kupavár-utca végén emelkedő dombon, az egykori település helyén.⁷ A mázas és grafitos kályhaszemek, illetve fiókok módosabb jobbágyoké, vagy pedig nemeseké lehettek.

A nép vásárlóereje azonban csak egyszerű

mázatlan, többnyire vörösre festett⁸ kályhaszemek beszerzését tette lehetővé. Somogyzsitfa - Szűcsény-pusztán az egykori vár helyén XVII. századi bögreformájú vörösre festett kályhaszemek kerültek elő. Ilyenek lehettek a jobbágyportákon is.⁹

Hogy a szegényebb rétegeknél a szobába kályhaszemekre nem tellett, s helyette csak favázás sár, - illetőleg sövénykemencét készítettek, az valószínű, s későbbi analógiák is mutatják.¹⁰

A dél-dunántuli területeken a késő középkorra általánossá vált favázás, sövényfalu, vagy karókkal rögzített falu, ágasfás - szelemenes tetőszerkezetű lakóházépítkezés hagyományozódott tovább, egészen a XIX. század közepéig, helyenként még tovább is. Éppen a belső-somogyi és zselici¹¹ építkezés az, amely mind az épület tüzelőberendezésében, beosztásában, vázában, falában, belső és külső kiképzésében, részben tetőszerkezetében a legtovább megőrizte ezeket a késő-középkori sajátosságokat.

A XVIII. század közepétől kezdődően a levéltári adatok arra mutatnak, hogy a kisenemesi és középnemesi rétegek lakóházai, s részben gazdasági épületei is sövényfalasak, s ugyan így a

belső cselédek mellett a majorsági gazdálkodással összefüggésben lassanként emelkedő számú külső cselédek, béresek, pásztorok használatba kapott házaik is. Erről tanuskodnak a kor nemesi inventáriumai is.¹² Sövényfalu, vagy keróval rögzített falu lehetett a csükölyi plébánia épület is, melyről az 1748. december 5.-i canonica visitatio során a következőket írják: „A plébánia épület sárral tapasztott fa, szalmatetővel. Két szobája van a plébánosnak, a harmadik a háznépé. A konyha ugyancsak fából”¹³.

A gazdasági és részben a rendi különbségek az épületek tüzelőberendezésében és beosztásában, külső /tetőfedés, homlokzat, tornácok, stb./ és belső felszereltségében /nyílászárók: ajtó, ablak, zárok, padozatok, butorzat, edénykészlet/ nyilvánult meg.

A „rangosabb” sövényházak konyhájában már megvalósult a füstelvezetés pendelykéménnyel. Ezzel kapcsolatban olyan kifejezéseket találunk, mint „konyha bótra”, „kéményes”, „kü boltos”, s ezekben a konyhákban szögletesre rakott téglakemence, vagy ritkábban sárkemence állt.¹⁴ Hogy a kémény használata mikor jelent meg Somogyban a nemességnél, azt

nem kutattuk. A XVIII. században a középnemességnél és magasabb uradalmi alkalmazottak házában általános. Tudunk néhol „apró süteménynek való kis sütőkemencé”-ről is, nemesi konyhán a nagyobb méretű téglakemence mellett,¹⁵ amilyent Jankó is talált a XIX. század végén a balatonmelléki kishemesi községekben.¹⁶ A kemence melletti tűzhelyről csak az esetben történik említés, ha téglából van. A tűz megakadályozása céljából a kályha és a kemence melletti fal olykor téglából épült.¹⁷

Egyszerűbb kishemesi lakóépületek konyhájában, kocsmákban, vagy szegényesebb cselédépületekben „sárbul állítottak kemencét” találtak a vagyonleltárak írói, s ilyen volt a jobbágyházakban is, hiszen a gazdaságilag visszamaradottabb Zselicben és a Belső-Somogy elzártabb községeiben még a XX. század elején is szép számmal voltak ilyenek a falusiak házában. A jobbágyházak egy részében a XVIII. század második felében a konyhában csak tűzhely lehetett, s a szobabeli tüzelő /kemence, vagy kályhás kemence/ szolgált kenyérsütésre. 1779-ben egy beleznei „birkásház” leírásánál ez szerepel: „..... az kályha, amely vörös tserép, mellett levő fala téglából vagyon, emellett egy konyha kemence

nélkül".¹⁸ Erre utalhat még a XIX. század első részéből Csorba József megjegyzése, hogy vannak paresztházak, ahol a gyurt agyagból rakott nagy kerek kemence áll a szobában. „Vagy ha ez a konyhában van, akkor lehet látni a szobában a tányérforma, többnyire mázatlan cserépdarabokból készített kályhát”.¹⁹

A Balaton-mellékén még a XIX. század végén is élt egy kemence formájú, de már téglából való szobai fűtőtest emléke, az u.n. „dóri kályhás”.²⁰

A XVIII. századi kémény nélküli, azaz füstös-konyhák mennyezetére vonatkozóan is van néhány adatunk. 1789-ből a somogydöröcskei iskoláról, a következőt írják: „Egy rongyos ki szobátska ugyan reparáltatott, amely ezelőtt konyha volt és szénfekete a padlása”.²¹ Egy beleznai birkásház konyhájával kapcsolatban a részletes leírás nem említi a kémény, vagy boltozat meglétét, de nem hagyja ki a „fenyőfa deszka pallás” megemlítését” stb. Mindenesetre a XIX. század végéig, a XX. század elejéig fennmaradt füstöskonyhák mind padlásoltak.

A szobabeli tüzelőberendezés a XVIII. század végén lehetett sárkemence, téglából rakott kemence, kályhaskemence, vagy kályha. Az utóbbiról emlé-

kezik meg a kaposvári céh árlimitációja 1783-ban, mikor „mázás kupás kályháról” beszél, de illet fedhet a „paraszt kálha” és „vörös kálha” megjelölés is. Az valószínű, hogy a kályhas-kemencétől a legutóbbi időig fennmaradt már tulajdonképpeni kályháig az u.n. „szömöskálháig” többféle változat fordult elő. Míg a XVIII. századot megelőzően paraszti használatban a bögre, vagy csupor alakú szemek voltak többségben a kályhába rakva, utóbb a szögletes tál alakúak kezdtek nagyobb tért hódítani, s vele a tulajdonképpeni kályhatípus, amely már nem boglyaszerű alakú, hanem szögletes alsó és hengeres felső részből áll. A Sárközből jellegzetes átmeneti kályhatípus ismeretes, amelynek alsó felében szögletes tál alakú kályhafiókok egymást érik, felül bögre alakú szemek ágyazódnak a sárfalba²³. Somogyból ilyen egyenlőre nem került elő, de olyan szögletes kályhaszem igen, amelynek közepe kupásan koncentrikus, bemélyedt.²⁴

A XVIII. századi nemesi inventáriumok is említenek különféle kályhaféleségeket. Egyszerűbb cseledépületekben, kocsmákban: „rozant”, „vörös”, „paraszt” kályhákat, míg az uraság, vagy uradalmi tisztek szobájában „kék”, „zöld mázos”, „kék táblás”

vagy „zöld táblás” kályhákat.²⁵

A kaposvári kályhás árjegyzék viszont kétféle táblást ír le „kis és nagy táblás” kályhát.²⁶ Ezek a legdrágábbak. Nem korongolt, hanem préselt, domboru díszü elemekből állnak. A nép körében valószínű csak a XIX. századtól hódítottak tért, eleinte, mint a fiókos u.n. szömös kálha alsó díszes sora.

A füstökonyhás, illetve kéményes-konyhás ^{házak} /az utóbbi neve később szabadkéményes, szabadkonyhás, vagy hidegkonyhás/ a XVIII. században általában háromosztatuak, szoba - konyha - kamrásak. Kéményes konyhák inkább csak a nemeseknél voltak. A konyha füstelvezetése lehetővé tette a konyha mellé „benyiló” néven emlegetett előszobaféle építését. Ilyent találunk 1763-ban néhai Szita Lőrinc tulajdonaként Nemesviden. Szoba - konyha - kamrás ²⁷ házban laktak a kishemesek is, bár előfordult, hogy több ilyen háromosztatu lakóházuk volt.

Szoba- konyha - kamrás, illetve szoba - konyha - szoba - kamrás beosztásuak voltak az uradalom kezelésében lévő kocsmák is.²⁸ Középnemeseknek sövényfalu háza sokkal több helyiségből állt. Pl. báró Sigrái Károly két urasági lakóháza három szo-

bából, két benyilóból, folyosóból és egy cseléd-szobából állt, a konyha másik épületben volt. Más volt az épület belső felszereltsége is a módosabb nemeseknél: fenyőfa padló és padlás, fenyőfa ajtó, ablakkeret, vas zárok és ajtódiszek, üveges ablakok, gazdagabb butorzat /pl. esztergált székek és asztal/ finomabb edények /porcelán és üvegedények/ szobabeli textiliák és ruhák /stb./.

A rangosságnak, gazdasági és rendi felülállásnak jelei az épületek belső felszereltségében képezték azt az ideált, amelyet a XIX. század folyamán a módosabb parasztság követni igyekezett.

A jobbágyok, uradalmi pásztorok és cselédek lakóházaiban nagyjából hasonló szintűek voltak, egy szoba - füstöskonyhások, esetleg kamrák. A cselédeknek kamra nemigen volt, kevés konvenciósa gabonájukat bizonyára a padláson őrizték. De kétosztatu, vagy három osztatu jutott a kultúra akkori szegény és esendő képviselőinek a tanítóknak is. Csökölyben 1748-ban az iskolamesternek a leírás szerint „lakóháza és konyhája van. Más nincs. Tartozása a hiveket terheli”. Egy másik leírás szerint a „hivek” a „plébániaház és mesterlakás, va-

lamint a templom tatarozásában, s a temető kerítésének gondozásában engedetlenek és tunyák".²⁹

Hasonló példák sorát mutatja be Somogy más községeiből az iskolaépületek és mesterlakások viszonyairól 1789-es felmérés alapján ³⁰ Kanyar József.

A zsellér rétegeknél a házbeosztás, illetve az egyes helyiségek felhasználása másként történt, mint a telkes, féltelkes jobbágyoknál. Az utóbbiak munkaszervezeti megoldásként ³¹ nagycsaládi szervezetben éltek, s a szobában a gyermekek, asszonyok, esetleg az öregek,³² a kinti istállóban a *legények* férfiak aludtak,³³ a konyha „kuzskójában” is meghuzódtak *gyerekek*, munkaképtelen öregek, vagy „hibás” családtagok.³⁴

vagy

A zsellérek rendszerint más telkén laktak, néha több család is. Hiszen a falurendezések előtt 3-4 lakóház is volt egy telken. ³⁵ Az összeírások is feltüntetik a jobbágy telkén élő zsellérek nevét.³⁶ Így egy háromosztatu háznál jobb esetben az első helyiségben az egyik család, a hátsóban a másik család lakott, s a konyhát vagy megosztották, vagy mindkét család használta.

A legszegényebb rétegek béresek, zsellérek és

szinte a társadalmon kívül állók /koldusok, szegény halászok, börtönviselt pásztorok, család nélküli özvegyemberek, öreglegények/ hajlékai az általános házformától eltérően régiesebb, primitivebb megoldású volt. Ilyenekre részben még a XIX. század végén is volt példa, mint a partoldalba, löszfalba vájt berlanglekások³⁷, veremházak³⁸. De az egyosztatú, fennálló falu ház, amely lakó és főző - sütő helyiség_x is, előfordult. Ez a zárt tüzelős egyosztatú típus u.n. füstös ház „Rauschstube”, amely az ország nyugati, gazdasági szempontból is elmaradottabb részén még tovább fennmaradt, megőrizve koraközépkori formáját, Somogyban a XVIII. században már anakronizmusnak számít, a meglévő házfejlődéshez képest visszalépést, a török háborúk és azt követően a Habsburg ház gazdasági politikája miatt bekövetkezett elszegényedés hatására.

A jelenleg rendelkezésre álló „füstösház” adatok Nyugat-Somogyból valók, és uradalmi, illetve cselédalkalmazottakkal kapcsolatosak. Egyenlőre van bizonyíték arra, hogy a Bátky által nyugati típusba sorolt vidék³⁹ közvetlen környezetére esett a jelzett korszakban. Előkerülhetnek keletebből is leírások, vagy utalások rá. 1763-ban Nagyszakácsi-

ban vesznek számba egy kanász „füstös házát” kamrával, ⁴⁰ két másik helyen cselédházakat, de itt már három egymás mellé ragasztott és „füstös konyha” szóval illetett épületről irtak, egyikhez utóbb építettek szobát. Minden füstös helyiséget egy-egy család lakhatott.⁴¹

A jobbágyok XVIII. századi lakóházának külső és belső felszereltségére, kiképzésére /tetőszerkezet, forma, fedésmód, homlokzatok, nyílászárók, padozatok, stb./ beszédesen bizonyítanak a XIX. századi feljegyzések és néhány tárgyi bizonyíték is, amelyek többnyire gazdasági szempontból hátrányosabb helyzetű, vagy elzárta, és hagyományörzőbb községekből, vagy vidékekről vannak.

2. A XIX. századi fejlődés a falusi építkezésben.

A XIX. század elején a Balaton mentén és a Külső - Somogyban részben a gazdasági fellendülés, részben az erdők megritkulása következtében előbb bekövetkeztek a változások a falusi építkezésben. A favázás, sövényfalu épületeket felváltják a vertfaluk, a konyhákat kéménnyel látják el, a kemencéket téglából rakják. Csorba József 1857-ben a táji különbsé-

gek hangsúlyozása nélkül ezt írja a házakról: ⁴²

„Anyagok: sok helyen alapzatnak, négyerős kifara-
ragott tölgyfa van összeállítva, melytől ugyan a
négy falgerendáig karók rakatnak ritkábban, vagy
sűrűbben, ezután jön vastagabbacska vesszőkből ké-
szült fonás, melyet gyurt sárral betapasztanak.
Némely helyen az alapzat téglából van, s reá jön a
tömés; sok helyen van amaz igen tartós, sok szalmá-
val kevert s taposott fecskerakás. A padlás önmagok
által hasogatott tölgy, a tehetősbeknél a Dunáról,
Dráváról hozott fenyődeszkákból készült.... A fedél
könnyű, többnyire szalma, vagy náddal fedve... a
ház alakja többnyire az utca felé üstökösen úgy vég-
ződik, hogy a padlásra feljárást enged, és előtornác-
kép tért hagy.....” Ir a sárkemencéről, ~~és~~ a „több-
nyire mázatlan cserépdarabokból készült kályhá”-ról
és arról, hogy „vannak még hajlékok, hol még kémény
nélküliek a régebben készült hajlékok, de most már
... ha távolból is, meghordják a kéményre való téglát”.
Az 1840-es években a teljesen falusias Kaposváron
az épületek többsége tömés, vagy vályog, és ^{zsuppal} ~~szalmá-~~
val, vagy náddal van fedve. ⁴³

Baksay Sándor XIX. század végi összefoglalója
már a belső - somogyi ember konzervativizmusát emeli
ki; hogy talpas házat épít, kémény nélkül, zsupp fő-

déllel, kályhája /már!/ zöld mázas.

Ir a téglapitkezés elterjedéséről megyeszer-
te, és a vele kapcsolatos lakáskultúra változásáról:
„Előszoba, vendégszoba, tornyos nyoszolyák, padlá-
sig rakott ágyneművel, körülpad helyett diván, a
tálas fogason porcellán edények, a régi mázas kan-
csók és tálak helyett” stb. ⁴⁴

Belső Somogy mellett gazdasági elmaradottsága
miatt Zselic szintén hagyományörzésével tűnik ki.
Erről már Vikár Béla megemlékezett, mikor Csököly-
lyel és a zselici falvakkal szembeállítja a Ka-
posvár környékieket, mivel az utóbbiak „csekélyebb
mértékben őrizték meg eredeti kulturájuk és etnogr-
áfiai jellemük vonásait”. ⁴⁵

Jankó János, Baksay és Vikár megjegyzései alap-
ján az Ezredéves Kiállítás Néprajzi Falujához Ma-
gyar és Német-Szomajom, Kiskorpád, Csököly, Lábod,
Hosszufalu, Istvándi, Kis és Nagydobsza, Szigetvár,
Basal, Viszló, Kis- Nagyhárság utvonalat járta be,
s megállapította, „hogyan az idézett leírásokban is-
mertetett ősi magyar ház Kis-Korpádon lépett fel
először, s Nagy-Dobszán talákoztunk vele utoljára:
.....a somogyi magyar ház az említett utvonalon
legtisztábban a régi jellemek legnagyobb mérvű meg-

őrzésével Csökölyön maradt meg"...⁴⁶ Javaslataira azonban a megye nem olyan házat választott ki, amely ~~am~~ a legtisztábban őrizte meg a régi vonásokat, hanem már a változást is magán viselő jómódu gazdabárat, mint egy későbbi leírás is említi, Kasza Ferencét.⁴⁷

Jankó a kiállított ház és telek ismertetése közben nemcsak a jómódu és részben már átalakított házat állítja elé, hanem megjegyzéseiből ez is kiderül, hogy milyennek látja a régebbi típust: kéménytelen, háromszögletű, minden helyisége a tornácra nyílik, az egész házon csak két ablak van, egyik a szoba utcai, másik az udvari homlokzatán, a tető teljesen kontyolt, a fal sövényfonásos. A ház négyszögletes telken helyezkedett el, keskenyebb végével az utcára, az utca felé hasított keményfa deszkakerítés, melyet felül vesszővel fontak össze - ez határolta. Kapuja kerek kapu, de a pitart is kiskapu zárta elől, stb.

Ezzel szemben a kiállított ház már kéményes volt, konyhából nyílt az ajtó a kamra felé, a kamrán is ablak, a tető félkontyolt, stb.⁴⁸

Kéménnyel ellátott somogyi parasztkonyhák megjelenéséről pontos adataink nincsenek. A Külső - Somogyban és a Balaton mentén az 1960-70-es műemlé-

ki felmérések szerint a még meglévő boltíves kéményes házak a XIX. század közepén épültek, és rendszerint tömésfeluak.⁴⁹ Belső-Somogyban, Kálmáncsán - a hagyomány szerint első téglapépület - homlokzatán 1842-es évszámot visel, szabadkonyhás - pendelykéményes /Kossuth u. 135 sz./ egy kisnemesi családe volt.⁵⁰ Csökölyben a „Vörös” - Korc - féle, eredetileg féltelkes jobbágy háza, mestergerendáján 1843-as évszámot visel, konyhája füstös, kémény nélküli⁵¹. Rinyakovácsiban a Göncz-féle középparaszti ház mestergerendáján 1861-es évszámmal, még mindig csak füstökonyhás talpasház.⁵²

Leveleiben
van még
némi

Azonban az 1860 körül és után épült téгла, illetőleg tömés-téгла épületek már általában kéménnyel készültek, így Csökölyben a Botika-féle ház homlokzatán 1864-es évszámmal az első „szabadkonyhás”, illetve „bóthajtásos” házak egyike lehetett. Kisbajomban az Uj-soron⁵³, amely 1860 után épült, s a hagyomány szerint a gazdagok laktak ott, már kőműves segítségével készült a legtöbb ház, és már eleve szabadkonyhásnak készültek.

A kéményes házak széleskörű elterjedését a kéményseprő céh megalakulása is jelzi, ami elég késői. Nem is alakítottak önálló céhet. A kaposvári kéményseprők, csak a budai céhbe léptek be 1819-ben.

Hatáskörük ekkor még inkább csak nemesi épületekre terjedt ki. 1830-33 között folyt egy Marcaliból való kénénycseprő ügye, aki kontárként működött. Eőven lehetett megrendelése a közeli nemesi községekben. végül is felvételt nyert a megfelelő taxa lefizetése után a céhbe.⁵⁴ A kéménynélküli füstöskonyhás házak a Zselicben és Belső-Somogyban az elzártabb községekben az emelkedő számú kéményes konyhák mellett is számbeli fölényvel voltak.

A fennmaradt házak építési korának megállapításánál elsődleges tényezőként kerül szóba, hogy a régi falurészben van-e, vagy az újabban betelepült részben-e. Mind a négy községben, mint általában a megyében számolni kell ezzel, hogy a községek képe a XVIII. század végén és a XIX. század első felében más volt, mint a jobbágyfelszabadítással és tagosításokkal egyidejű falurendezések után. Más volt a telkeberendezés is, /erről a gazdasági épületek kapcsán beszélünk még/ a lakóházak nem rendeződtek közvetlenül az utcára, utcáról tulajdonképpen nem is igen lehetett beszélni. Igen nagy volt a telkek zsufoltsága nemcsak a jobbágy, de a nemesi portákon is. Gyakori volt a tűzvész, mikor egész falurészek földönfutóvá lettek.⁵⁵

Az még a falurendezések után is előfordult a XIX. század végén - de mai űregyek emlékeznek erre is,

hogy a XX. század elején is volt még olyan telek, amelyen több lakóház állt egymás után. A jobbágykorban a lakóházak egy telekre zsufolásának részben osztályharc jellege volt. A jobbágytestvérek családalapítás után sem költöztek szét, hanem egy kenyéren éltek nagycsaládi rendszerben. "Számítalan esetben olyan colonusok is közös telekre szálltak és közös kenyérré állottak, akik semmi vérségi kapcsolatban nem voltak egymással ... a földesúr ilyen esetekben is csak egy telek után szedhette a cenzust és egy családtól követelhetette a robotot."⁵⁶ A földbirtokosok igyekeztek az együtt élő családokat ismételten külön telekre szállítani. Mária Terézia urbáriumának megvalósítása során is sor került a háztelkek rendezésére, házhelyek foglалására.⁵⁷ E a rendelet határozza meg először pontosan a házas és háztelen szellőrek fogalmát és szolgáltatásait, az előbbieket 18, az utóbbiakat 12 napi robotra kötelezte.⁵⁸ A rendelkezések és széttelepítések ellenére is jelentős számmal maradtak több lakóházzal zsufolt telkek. A felurendezéseket elősegítette a zsufoltságból származó sok tűz. Így Csökölyben 1841-ben leégett a mai ovoda helyén álló református fatemplom, a lelkész istállója, ólja, összesen 13 épület. Ezután kezdtek a veszprémi püspök engedélyével 1841-43 között kimérni az utcákat, új házhelyeket, amelyekért robotolniuk kellett. Csak 1861 után került saját tulajdonukba.

Kisbajomban a faluközp megváltozásához az 1847-es tűzvész járult hozzá, Gigeiben az 1858-as, amikor a falu kétharmad része leégett. (1847 és 1858-as, amikor)

A jobbágyfelszabadítással, a robotszolgasztás megszűnésével és a tagosításokkal egyidejűen meggyorsul a községek rendezésére, a telkek zsufoltóságának felszámolására való törekvés folyamata. A nagycsaládi munkaszervezeti és beltelek kiélési formáció maga is fokozatosan felszámolódik, bár szórványosan kb 1920-ig tart.

Mind a négy községben emlékeznek nagyszüleik, dédszüleik elbeszélésére arról, hogy egyes házakat szétbontottak és más helyen állítottak fel. Kisebb távolságokra fagörgőkön tolták el a házakat. Gige és Rinyakovácsi kevesebb számú lakosaival kevésbé érezte meg a rendezés okozta változásokat, de Kisbajomban és Csükölyben egész hatalmas népmozgás volt. Csükölyben emlékeznek rá, hogy 1840 előtt a régi falurész a Lőrinc, Rézsa és Nagytcai hidig tartott. Az új telkeket ezek meghosszabbításában osztották ki és a Jákó felé tartó későbbi Posta utcában. Az utóbbiba sokkal kevésbé mentek szívesen a lakások. Így a szellérek 6-800 négyzetűleges telkeit az u.n. "tizennyolcnapos házaknak" is itt mérték ki a Posta utca keleti során.⁵⁹ Az 1864-es tagosítási térkép már a teljes változást mutatja. Kisbajomban a régi falurész a Templom utca és a Főskert. Az Új sor 1860 után települt be negyzedék vályog és téglaházai-
val. De ide is telepített át néhány⁶⁰ szegényebb család a régebbi falurészből talpasházakat.

A meglévő régi lakóházak vizsgálatánál esetenként vizsgálnunk kellett, hogy a régi falurészben van-e, vagy az újban, ha az utóbbiban van, akkor elsődlegesen került-e oda, vagy másodlagosan. Mikor épült ki, vagy megcseládna-e - azaz mikori állapotot és milyen paraszti réteg helyzetét tükrözi. Természetesen sok esetben nem juthattunk megnyugtató válaszhoz az eredeti tulajdonoscsalád kihalása, felejtés, iratok pusztulása stb okok következtében.

Feltevésünk és a nagyon is áttételes paraszti emlékezéssanyag alapján két még meglévő lakóhásról tudjuk, hogy a falurendezések előtti időkből származhattak, ilyen a Csökölly Kossuth /Róza/u. 20.sz.⁶¹ és a Kisbajom, Kossuth /Templom/u.144.sz.ház, de lehet, hogy a Gige, Rákóczi u.12.sz.csek félig meglévő és a Kisbajom, Kossuth /Templom/u.157.sz.ház hátulso fele is. Az újabb /1840 körüli/ még jobbágykori állapotokat őrző épülettípusokra is van élő példa.

Azzal, hogy a falurendezésekkel a lakóházak közel kerültek az utcaszinthez, a házak utcai frontjára nagyobb gondot kellett fordítani, mint előbb. A sátoztetőköt ekkor kezdték felváltani a félkontyolt, vagy félcsapott, majd a csucsfalas épületek.

Már Jonkó is regisztrálta a lakóházzal szemben levő kőosztató⁶², nyári alvóhely és magtár rendeltetésű kamra. Irások dokumentumok/pl hagyatéki leltárak hiányában a vitatható emlékezéssanyag birtokában egyenlőre úgy következtetünk, hogy a nyári kőnyhák csak a szabadkőnyhakkal egyidejűleg jelentek meg.⁶³ A Vörös

Korc-féle ház a Dózsa /Lőrinc/ u. 64 sz. melletti kamra 1890 körül épült, favázás, karóval rögzített és „föcskerakásos” falu. Fialtal házások lakóhelye volt két generáción keresztül 1940-ig. Másik helyisége pince és kamra szerepét tölti be ma is. Népi építészeti szempontból figyelemre méltó a Dózsa /Lőrinc/ u. 11. sz. zsuppos ház melletti kettős kamraépület. Ez a kétosztatu favázás, föcskerakásos falu, szalufás tetejű. A századfordulón a ház gazdája örökbe fogadott két fiut, mikor megnősültek megemelték az épület tetejét, lecserepezték, ajtóit kicserélték, az ablakok eredetiek. Egyik pár az egyik, másik pár a másik kicsiny helyiségbe költözött. /22. ábra/ 1921 óta csak szerszám és gabonás kamra.⁶⁴ Kisbajomban alig találni már ilyet.

3. A Csököly és környéki házfejlődés és tüzelő berendezés a XIX. század végi és XX. század eleji tárgyi maradványok és emlékezésanyag alapján.

dalom Ragyogó erdejéből, vagy mint a gigeiek és rinyakovácsiak Mike, Denna, Ropoly, Vidorág, Hárságy erdeiből hozták. Kisbajom sem állt jobban erdő tekintetében. Épületfát /tölgy/ a belegi körösztu^{ti} erdőből, fenyőfát a nagykorpádi erdőből ^{hozták} ~~szerették be~~. Leginkább tölgyfa felelt meg ehhez az építkezéshez, de mindenképpen keményfa /bükk, kőris/.⁵ A koszorufákat keresztben fekvő tetők⁶ ~~át~~ átkötő, vagy figerendák fogják össze. A mestörgerenda az épület közepén a figerendákat tartva huzódik végig. Tetőváznál a XX. század elejétől már csak néhány primitivebb gazdasági épületen fordult elő ágasfás szeleményes tető.

A szelemenés és szalufás épületnek átmeneti típusa Kisbajom két lakóházában még meg van. Ezeknél a figerendárba egymásba felül V alakban kapcsolódó gömbölyű ráklábak vannak csapolva, melyek felül a szelement tartják, s a tető oldalát pedig a szelemenre kampós végükkel rögzített ragfák.⁷⁰ /I./c rajz/

Szalufás tetőszerkezetnél kakasléc, kokaskötő, vagy átkötőgerenda fogja össze felül a szalufa párokat /II./c. rajz/ illetve szék.

A tetőt zsuppá, ritkábban széndőüve fűdték be. A zsuppot a ragfákat, illetve szalufákat összekötő lécekhez rögzítették. A tető aljára a két marokból álló lenyirt szélű kanczsupp van lábával tüé-vel

lefelé, kalászával felfelé kötözve. A tető oldalán a bagzsupp, félakkora, mint a kanczsupp, kévái kalászukkal lefelé fekszenek. A szegés is bagzsuppból készült. A sátoztetős ház sarkára hármassal zsopp került, jó erős szalmakötéssel megkötve. Kisbajomban a tetőzsopp neve barádzsupp, ez nagyobb marokkal készült és tövét egyes-[?] nesre kellett vágni, mert a szegés felfelé állt tövével.
A ház ^{csúcsához} ~~tövéhez~~, különösen sátoztetős faros, csapott végű ⁷³ épületeknél cimör kell. Ez babaszerű formájú, vizeskötéssel van becsavarva. De cimör a vértetek neve is, amely a fennmaradt házaknál mind bebeszkázott, ⁷⁴ fonottra nemigen emlékeznek. Rinyakovácsiban a tetősarokdiszt Marinkának hívták, bizonyára az egykori vásári bábtáncoltatás, vagy népi formája a bábtáncoltató betlehem hatására. ⁷⁵

Ha elől a tető nem ^{*"eljes ledő" avagy} csapott végű, akkor a ház frontja cuucsfalas, ha csak félig kontyolt, akkor fél faros, fél csapott. ⁷⁶ A tető széle az üstök, vagy isztorhéj, vagy csöpögés a tetőből nyílik a héélik, itt dugják ki az ászlót. A padlás elnevezése hiu, vagy héj. ⁷⁷

Az épület belsejébe beépített elemek közül legfontosabbak a tüzelőberendezés részei. A konyha közepén, vagy a szobafalhoz közel kemence helyezkedik el, szája előtt a kerek, sárból tapasztott kemence-

tevéő van és kis lépcsőszerű sárpadka a tüszel, de így nevezik a kemence körül a fal mellett körbefutó kb. 50-60 cm. magas sárpadkát. A kemence mögötti rendszerint meleg sarok - gyerekek, öregek melegedőhelye - a kuszkó, a szoba felőli falon van a kálhalik, a tüszhel-padka felett. /16.ábra/

A tetőpallóba, vagy gerendába vert facövekre kötve, vagy a mestergerendára hurkolva lánc, erre akasztva lóg a szélesfenekű bogrács rézvasfazék a kuszkó felett, vagy tüzhely felett. Görgey Sándor 1924-ben 9-10 családot is említ, ahol lánccon lógó üstöt talált a konyhában.⁷⁸ Az üst alá először kis sárból rakott, félkör alakú karéj kanyarék került, majd katlanná alakult. A kattan, vagy a kemence mellett volt közvetlenül,⁷⁹ /13.ábra/ ma is látható, vagy a fal melletti tüzhely-padka végén.⁸⁰ Ugy a lánccon lógó bogrács, mint a kattan esetében fő rendeltetésként a vízmelegítést és a krumplifőzést emlegetik már csak. Ahol már egyébkor nem használták, disznóöléskor vették csak elő. a bográcsot.

A füstőkonyhák füstjének kezdetleges elvezetési módjait régi házakon ma is láthatni: kettős, asó és feső részből álló ajtó⁸¹, az ajtó felett vágott füstfogó nyílás, /15, 17. ábrák/⁸² melynek két oldalán a falsíkra merőlegesen két hasított széles palló tereli a füstöt a pitar széléig. Egyes házakban a füstös-

konyha ajtaja előtt van a padlásfeljáró, s itt hatol fel a füst is a padlásra.⁸³ Ritkábban a konyha egyik faragott tetőpallóját emelik ki, hogy a füst könnyebben távozzon. Volt olyan füstökonyha, melynek két ajtaja volt, egy külső és egy belső ajtó, a belsőnek a felső része lécezett, hogy a füst kiszállhasson és lássanak is benn. Olyan füstökonyha is akad, melynek csak egy tömör ajtaja van, és csak kinyitásával mehet ki a füst.⁸⁴

A XIX. század második felének jellegzetesebb típusa már a pendely-kéményes forma, amelynél a konyhai füstelvezetés megoldódik. Ennél is kemencéből, tűzhelyből és kattanból áll a kémény mellett a tüzelőberendezés, de a kemence mellé rakott sparhet is kerül. A konyha két részre tagolódik, hátul a kémény és a tüzelőberendezés többi része, elől edényes polcok, vizespad, ülő és evő butorok, kecskelábu asztal. Később a rakott sparhet önállóan él tovább sütő főző és részben fűtő eszközként. /14. 19. ábra/

A szobabeli tüzelő és fűtőeszköz a szömőkálha. A meglévő darabok mind mázasok. A XIX. század végétől néhány módosabb parasztnál oszlopkálhát raktak, domboru mintás csempékből. Emberemlékezet óta a hedrehelyi mesterek rakták a kályhát. A konyhafelé nyíló szájában a kálhalik-ban főztek is, vagy az előtte lé-

vő tűzhelyre kihuzták a parazsat. A kályha felső részébe egyes családok utóbb rent tettek. A kályha részei: a lába rendszerint sárból tapasztott, de olykor préselt domborműves kályhacsempével kirakott.⁸⁵

A dereka hasáb alakú, első sora alul préselt táblákkal, másik két sora korongolt, szögletes szélű fiókokkal van kirakva, vállán állt a pipics. Felül hengeres rész következik 2, vagy 3 sorban kirakva szemekkel, felül peremdisz, cimör disziti. /23. ábra/

Mázatlan szemeskályhánál csak egy-egy fiókját lehet látni csibeitatóként, vagy egészben pincei kályhaként Somogyban.⁸⁶ Mázás szemeskályha kettő is van Csökölyben, egy pedig Rinyakovácsiban. Mázatlan kályha kockájának darabja 6, a mázasé 10 krajcár volt, a kisebb kályhákhoz 76, nagyobbakhoz 112 darab kellett a gölöncsérek elmondása szerint.⁸⁷ A csökölyi kályhák a kisebbek kategóriájába tartoznak. Valójában alig van két kályha, amelyekben azonos számú alkatrész van, legfeljebb azonos mester munkáinál. Csököly, Gát u. özv. Török Jánosné kályhája 12 peremdiszből, 47 szemből, 21 domborműves csempéből és 6 válldiszből áll.

A kályha mellett a legtöbb házban kis szögletes bemélyedés vaklik volt. Ebbe nem tettek kászlit, szekrénykét, mint Külső - Somogyban és Balaton mellékén szokás. Csak apróságok: pipics, üveg, aludni való tej,

pohár, stb. zsufolódtak benne.

Az ács és a paraszti fafaragó munka eredetileg az ajtók és ablakok farészeinek elkészítésére is kiterjedt. Olyan szobablatokra már nem emlékeznek, amelyen üveg ne lett volna, egyszerűbb ablakfélék inkább csak istállókon, pincén, esetleg kamraépületeken fordultak elő az elmúlt 70-80 évben. Valamikor az ablaktokot is keményfából faragták. Kivülre egy ⁸⁸ vagy két ⁸⁹ fatáblát tettek sötétítési céllal. Általános jelenség volt a XIX. század végétől kezdődően, hogy a ház javításánál, modernizálásánál az utcai ablakokat is kicserélték nagyobbra. A lakószoba üvegablaka már a XVIII. század végén korszerű követelmény volt, ⁹⁰ de ez az üveges ablak tenyérnyi is lehetett, nem beszélve a szegényebbek papírossal tömött, vagy sűvényfonásos, fatáblával elrekesztett ablakairól. ⁹¹ A ma meglévő és legrégibbnek tekinthető házak szobai ablaka általában 60x60-es, vagy pl. 68x56-es. ⁹² Az általánosítottak már salus-ak /2. 4. ábra/ és méretük 80x100 cm. között mozog. ⁹³ Az ablaktáblák és tokok többsége már puhafából van régi épületeken is. Kisebb méretű ablakoknál gyakori a vasrács a külső és belső ablaktáblák között. Diszes kiképzésű ablaktokok egész sorát lehetett még találni Csöklyben az 1930-es években. ⁹⁴ Ma már egyetlen ilyen jellegű a Vörös Korc-féle házon van. /6-7. ábra/ Sok régi

épület ablakán se vasrács, fatábla, vagy zsálugáter nincs. /2. 3. 5. ábra / Több esetben a szobai ablak nagyobb méretű, és a kamráé őrzi az eredeti nagyságot és fa-táblát. Az egész házon egy, legfeljebb két ablak volt, egy a szoba utcai, egy az udvari szinten. Utóbb került a kamrára is, ha laktak benne.

A szoba ajtók többsége régi épületeinken is puhafa, de a konyháké néhol még keményfa pallókból áll, és hornyolással beillesztett két hevederrel van összefogva. Az ajtószárfa is többnyire tölgyfa. Ezekre az ajtókra nem kilincset szereltek, hanem egyszerű fa zárat, ún. fordétót. /17. ábra/ A XIX. század közepétől kezdték a módosabb parasztok a stájeri /stájer/ fenyőt ⁹⁵ alkalmazni tetőpallókra, gerendákra, ablak, ajtótokok, deszkák készítésére. Ezzel kapcsolatos a paraszti famunkákban a fűrész megjelenése. Kispál József /ma 71 éves/ elmondta, hogy nagyatyja gyermekkorában /1852 körül/ vett a család Képosváron egy keresztfűrész. Az egész Rózsa utca azt használta, mindig kölcsön volt valakinél. Addig csak fejzéssel vágták ki a fát, toporral faragták.

A puha fa ajtót vaspánttal díszítették, vagy lécezéssel, fa illetve kovácsolt szög kiveréssel. Ez volt az ajtóburéttás. ⁹⁶ /9. ábra/

Néhány butorféle - mintegy beépített módon - szintén házilag készült, mint a szobában a mesterge-

rendára rögzített kanáltartó /11. ábra/, varrókosár-
tartó, padlásgerendához szögelt ruhásrúd, a konyha
sarkában hevenyészett fatöncökre, téglákra vetett
pallók, ~~száz~~ lóca, amelyen eludtak is, /12. ábra/
vagy a sárfalból kiképzett gyújtótartó, stb. /13. ábra/

b./ A ház építőinek munkája. Mesterek és specia-
listák.

A ház építése mindig is összesegítéssel „kücsönbe”
történt. A gerenda és tetőváz összeillesztése ácsmun-
kához értők feladatá. Egy házhoz egy mester ment el
három legénnyel.

A falhoz való „polvás sár” tiprása a cseléd
férfiakra, a felverés, simítás, a padló és padlás sa-
rozás a nőkre maradt. Olykor a lovakkal tipratták meg
a sarat. A ház farészeinek rögzítéséhez szükséges fa-
szegeket téli délutánokon és estéken fereszállták a
konyhában, vagy a szobában a férfiak. Előre fereszték
meg és diszitették a piteroszlopokat, ügyesebb paraszt-
emberek ehhez is értettek. Külön véső szolgált a fej-
fák, és mások a piteroszlopok cifrázására. Sok portán
egész faferagó berendezést lehetett találni, ⁹⁶ köz-
tük nemcsak ács, de bognár-szerszámok is. ⁹⁷

A téglaház építéséhez „kiművest”, „küművest” hív-
tak, aki nemcsak a falat rakta és simította, hanem a
mászókéményeket is. Segített olykor favázás, vagy tö-

mésfalú házak felsímitésánál is, csucafalak díszes kiképzésénél. A legszebb kőművesmunkákat Kisbejomban látni a múlt század végéről a Rákóczi utcában /Uj soron/. ⁹⁸

A régi kemencék alját tűzálló anyaggal igyekeztek megvetni /kovácstól vett salak, ⁹⁹ hedrehelyi agyag, vagy törött cserépdarabok, stb./ A kemence végét akácfa, tölgyfakaróval kuposan felrakták, fűz, vagyogyoróvesszőből befonták. Kívül besározták és kiégették. Két szellőzőnyílást és szájat hagytak rajta. /13. ábra / ¹⁰⁰ A kemence méretét eszerint határozták meg, hogy mekkora családnak készült, ezaz hány kenyeret akartak benne sütni. Az agyagot feltették a vázra és kézzel hintve sűrűn vizezték, ¹⁰¹ hogy egyenletesen átszivódjon. Mikor kiégett a faváz, helye megmaradt, ezért sokan belülről utána tapasztották. Ismeretes, bár 1968-ban már csak egy ember emlékezett rá, volt egy másik fajta gömbölyű kemencerekési mód is. Ez vesszőváz nélkül készült. Kimérték a belső kerületét, homokból, korpából megtöltötték a leendő belső terét kuposan, illetve félgömbszerűen. Tetejét megvizezték, hogy sima legyen, rárakták az agyagot, száját utólag vágták ki. Szellőzőnyílásnak két kis botot tapasztottak bele, s ezeket csak akkor húzták ki, mikor már megszáradt, utoljára a tűzhelyet rakták elé. Kiégetés után sima, egyenletes volt az így készült

A régi házak gyakran javításra szorultak. Ha rossz volt a talp, kidöntötték a falat, csigával huzzták ki a régit és ujet tettek bele. Ha keményfába akartak ékelni, ameddig a repedést kivánták, ott szorosan guzzsal megkötötték, s addig repedt csak az ütéstől.

A ház falának, padlójának, padlásának sározását kisebb - nagyobb időközönként újra el kellett végezni. Különösen a földes ház padlóját, pitarját kellett újra kennie az asszonyoknak, nagyobb ünnepek előtt, de olykor gyakrabban is. Mintázták a falat és a ház földjét is csigavonalasan, kerikásan, a cselédasszonyok virágos, labderózsás, szíves díszítéssel.¹⁰⁵

A ház zsuppfedésének terminológiájáról, a részben munkafolyamatáról már irtunk. A munkát zsuppoláshoz értő parasztemberek végezték, általában két segítő-tárrsal. A munkafolyamat első részét a kaszálást, marokszedést, kévékötést, keresztberakást, hazaszállítást, cséplést a család végezte, és továbbra is segítettek a zsuppoló embernek a kévék feladogatásában.¹⁰⁶ Egy-egy családnak csak ennyi rozsszalmája termett évente, amennyi egy épület zsuppolására kellett.

c./ A mai műemlék jellegű lakóépületek kora, vizsgálati kérdései.¹⁰⁷

Számításaink szerint a legrégebb épületek egyike a Csitár-féle Kisbajom, Kossuth /Templom/ utcai 144. sz. ház. Ez szembetűnően magas sátoztetű, tetőszer-

kezete ollóságos, pitarrésze szép faragott oszlopokkal, csak a konyha és kamra előtt van. Ablakai, ajtóit átalakították. A ház a régi falurészben van. Ívszám nem jelzi építési korát.¹⁰⁸ A házban lakó család az építés koráról, körülményeiről mit sem tud. Falurendezés előtti jellegére mutat a ház sátoztetője, ritka /ollóságos/ tetőszerkezete.

A helyiségek méretei átlagosak, a későközépkori házákéval mutatnak rokonságot.¹⁰⁹ A szoba hossza: 4,30 m., szélessége 4,90 , a konyha viszonylag nagy, 4,80 m. hosszú, 3,80 széles, a kamra 4,60 x 3,80 m.
/ I. a - d. felmérés/

Az épület rangosabb családdé lehetett, erről a telekkönyvi adatok bizonyára majd részletesebb felvilágosítást adnak.

Kisbajomban egy a régi falurészben lévő és lebontás előtt álló lakóépület hordoz igen fontos vonásokat. Tamás Józsefné, Kossuth-u. 157. sz. jelenleg tyukolnak használt lakóháza egy családon belül szállt nemzedékről - nemzedékre. Az emlékezet csak a dészülőkig megy vissza, ¹¹⁰ akik nyolcan voltak testvérek. Mikor osztzkodtek, a lakóházat is felébe vették. Az elejét elvitték, a vége maradt és ma is áll. Ehhez utóbb szobát építettek.

Szembeállítható ezen épületen belül az 1860 előtti és utáni építkezési mód: a régebbi, ugyancsak

talpa is, karóval rögzített és „fűszerkerakásos” falu. A padlaspallók 3-4 ujjnyi vastag repített fából vannak. A hátsó szoba /kamra/ ablaka eredeti méretű /60x60 cm-es/, a piterész mennyezetpallói is keményfából hesitottak. A padlásán a tetőszerkezet ollószerű - szelemenes. A konyha füstös volt, majd mászókérményes, végül teljesen áttelekített. Az új rész: az első szoba, Tetőszerkezete szalufás, bár hasonló magasságú, mint hátul, és deszkázott gonlokzata csucsfalassal zárul. Tetőgerendái és pallói fűrészelt és festett fenyőgerendák. Az ablakok 80x100 cm-esek, modernizáltak, ugyanúgy az ajtók is. A szemeskályhát 1920 körül bontották le.

A piter végighúzódik mindhárom helyiség előtt, és az utca felé a Kisbajomban oly szokásos piterfel zárja le. A helyiségek méretei azonban már elgondolkodtatók. A szélesség végig 4,85 m. a kamra 4,90 hosszú, a konyha, amely az eredetinek csak a fele lehet 3,10 m. /duplája 6 m. körül lehetett./ A később hozzáadott szoba mérete szokványos /4,10 /. A viszonylag nagyméretű kamra és feltételezhetően nagy konyha további analógiáink alapján arra engednek következtetni, hogy nagycsaládi szervezetben élőknek bizonyára tágasabb lakrészt építettek, mint kiscsaládoknak, zselléreknek.

Csökölyben a régi falurészben álló Kossuth

/Rózsa/-u. 2o sz. lakóház Szv. Bankós Ferencné tulajdona. Legrégibb lakói Nagy nevédek, „Mihály” és „Sámuel” félhelyes jobbágyok, akikről a földkönyv is megemlékezik.¹¹¹ A ház több adatközlő szerint „még a jobbágyidőkben készült”, a szerintünk 184o előtt, a felurendezés előtti időben. Ez is sátoztetés,¹¹² (2. ábra) és bár szalufés tetőszerkezetű, szokatlanul magas a teteje. ^(ábra) Te lpas, keróval rögzített, „főcskerakásos” felu. A falmagasság 2o8 cm, vastagság 15 cm. Piterja csak a konyha előtt van, ide nyílik minden helyiség ajtaja. Ajtói eredetiek, a konyháé kettős.

A szoba két szelugáteros ablake átalakított, a kamrán, amely most lakott mindkettő ablak csak 6o x 7o cm-es. A mennyezet keményfából hasított pallókból áll, a padló földes. A konyhában kerék sárkemenca és tűzhelypadka maradványa, a kemence helyén katlenszerű „kanyarék”. A konyha kettős ajtaja felett füstfogó, a a padlásfeljáró és a konyha előtti piterrészen van. A szoba udveri frontján kerék nyílás látható, a föld felett, macska ki- és bejáró helye. A szoba mérete ennél is viszonylag nagy: 5,18 x 4,5o m., a konyha hossza is 4,6o m.

Az eredeti tulajdonos Nagy Mihály és Sámuel közösen gazdálkodtak, tehát a ház negycselédi munkaszervezetben élőknek készült. Feltételes jobbágyoknál gyakori volt ez.

Valamivel későbbi szintet képviselnek Cséksölyben és Kisbejomban a felurendezések kezdetén, /1840. körül/ de a tegositások előtt épített házak. Cséksölyben több ezidőtájt épített ház viselte mestergerendáján az 1842, 1843-as évszámot, és rendszerint az építető nevét is. A Kossuth /Rózsa/ utca végén négy éve Tóth József lebontott szuppos házának gerendáján az állt, hogy Márkus Ferenc építette 1842-ben.¹¹³ A Rózsa /Lőrinc/ utca 12-ben ugyanez az évszám szerepel a kamrában „Szélesi Mihál” nevével. Ugyancsak ebben az utcában található a Vörös Korc-féle /Uzv. Zsobrák Lajosné közvetlen leszármazott tulajdona/ épület. Ennek szobájában „1843-dik május 10-dik” felirat van. A ház Korc György féltelkes jobbágnak¹¹⁴ és családjának készült, s a felurendezés okozta házzsépítési törekvések eredménye, va(l)óságos éca-mesterremek. Közvetlenül az utcaszintbe épült, szalufás tetőszerkezetű, elől csonkekontyolt, hátul ferazatos. Frontja díszesen deszkázott. /6. és 10. ábra/ Elöl és oldalt is, azaz „körüpitáros” remekbeszabott gyönyörű díszes piteroszlopokkal és piterajtóval. /7. 8. ábra/ A konyha füstökonyha volt, de kezencéje már hiányzik, ajtaja nehéz, egybe tölgyfaajtó felfordítóval, felette füstlik. /15. ábra / Mind az ablakok, mind az ajtók eredetiek. A hevenyészett léce a sarokban arról az időről tanuskodik, mikor még elűdtek a füstökonyhában. /12. ábra/

Szemeskályhája is hiányzik már.

Az épület egyes helyiségeinek méretei az eddigiéknél is nagyobbak. A szélesség 4,90 m., a szoba hossza 5,60 a konyha 6,40 , a kszara csak 3,60 . /Rinykovácsiból is emlitettek olyan épületet, amelynek konyhája kétszer akkora volt, mint a „ház” azaz a szoba.¹¹⁵

Ez a ház is nagylétszámú, nagycsaládi munkaszervezetű népességnek készült. A család szétválalkozása 1860 körül történt, mikor az egyik testvérnek szemben a másik soron építettek házat. A nagyméretű konyha a ^{trka} községeinkben a z állatoknak előre bekészített krumpli, marharépa, stb. tárolóhelye. Mikor a sparhetek és melegkonyhák megjelentek, pl. a kívülálló kamra egyik részében, a nagyméretű füstökonyhákból leválasztottak egy füstölő részt. A fentebb ismertetett házon kívül ilyet láttunk a már lebontott Kossuth /Róze/ u. 12. sz. és a jelenleg is álló Demjanich-u. 16. sz. /16. ábra/ stb. házakban, és Gigeben a már lebontott ^{Petőfi u. 8. sz. lakóházban}
A füstölők leválasztása azonban csak 1940-45 körül történt.

Körülbelül azonos időben készült a Vöröses Korc-féle ház ^{pl} a nem régen lebontott Petőfi /Nagy u. 35. sz. ház. Sem évszám, sem a házra vonatkozó irat nem volt a tulajdonos, Kovács Józsefné Papp Erzsébet tu-

lajdonásban. Elmondása szerint mindig is a néhány holdas Pap-család birtokolta.¹¹⁶ A ház egykor gyakori típusot őrzött meg. Sétortetős, azalufás tetőszerkezetű, faváza[↑], keróval rögzített főcsukrákosos falu ház, pitarja[↑] az utcai és az udvarfelőli szinten is volt, szépen faragott oszlopokkal. /1. ábra/ A nyílászárók eredetiek: két ablak volt, egy az utcai, egy az udvari fronton, felül kiugró párkánnyal, egyetlen főtáblával. Konyha-ajtaja keményfából készült fordítóval¹¹⁷ zárult, faszegek díszítették, de nem volt kétrészes. A konyha közepére téglából raktak szögletes kemencét, előtte tűzhelypadka és a kamrafelőli sarkán katlan, a szobafel mellett ugyancsak sárpadka /35 cm. magas/ és e felett kályhelyük. A szobában azonban csak rakott sparnetet lehetett látni. A falmagasság elől 205, hátul 202 cm-es volt. Mint a többi régi ház, ez is földes minden osztatásba[↑]n. Az osztatok méretei; a szoba 4,95 m. hosszú, 3,95 m. széles, a konyha 4,20x3,95 m., a kamra 5,10 m. széles, 2,64 m. hosszú. Eredetileg a lakóház egybe volt építve az istállóval, pejtával. A ház nem közvetlenül az utcaszintbe épült, de sosem volt előtte kiskert. Vitatható lenne, hogy 1840 utáni építés-e, vagy esetleg előbbi, mert éppen a régi falurész szélén volt.¹¹⁸

A tagosítások utáni állapotokat, úgy külső, mint belső kiképzésében őrző épület a Rinyekovácsi, Petőfi

ut 2. sz. Mestergerendáján látható 1861-es évszám. A középparaszt Göncz - család építette.¹¹⁹ Szoba - konyha - kamrás beosztású. Szalufás, porfödéses tetőszerkezetű, elől csonkakontyolt és deszka oromszatos, hátul sátoztetős. Elöl és oldalt piteros farsagott oszlopokkal, elől piterajtaja és deszkekönyklője van. Az egyik szobacsarok gőmbölyű oszlopkiképzésű. Fala: favásas, kerőrögztéces fecskerskácos. Nyílászárói eredetiek: a szobán három kiszéretű ablak fatáblák nélkül, a kamrán kb. 20x20 cm-es négyzetes nyílás felappal betákosztva. A szobasajtó díszes lécborításos, ezonos a csökölyi Vörös Korféle házával, a konyhasajtó alsó és felső részből álló, felette füstfogó, a konyha falán kerek luk /átm. 18 cm./ A tüzelőberendezés eredeti állapotában fennmaradt mind a konyhában, mind a szobában. A kimenet szögletes /144x192 cm-es/, körülötte tűszel, 24 cm. széles, 28 cm. magas. A szobai fal mellett a sarokban kettő [↑] és rakott sperhet, a kettő folytatásban tűszel, [↑] felett kálhaluk.¹²⁰ A szobában benne mézes szemeskályha, felső hengeres részében a „ren” utólagosan [↑] behelyezett. A helyiségek padló [↑] sajtó, a mennyezet repített ^{Keménysík} fapallókból áll. Az épület már kiscseládnak készült, méretét: a szoba ^{nál} a szélesség 4,85 m., a szoba hossza 4,60 m., konyháé 4,10 m., kamráé 4,40 . /III. a - c. felmérési rajz/

E házban, mivel ma is idős agglégény lakja, megmaradt az eredeti berendezés is. Más házakban csak töredékeit, részleteit látjuk ennek, s az emlékezésanyag is erről tanuszkodik.

A szobában látjuk ezt a célszerű elrendezést, amely arról tanuszkodik, hogy csak részben szolgált a szoba alvóhelyül, de nagyobb részben munkatér, munkahely is volt. A hátsó fal mellett egymás után két ágy, az utcai front két ablaka közt asztal, /itt láda, illetve „sifonér” szokott állni/ a sarokban sarokpad asztallal, felette tálasfogas, az udvari front felé még fogas és kendőtartó rud helyezkedik el. A konyha felőli falnál a kályha. A mestergerendán faszög, rákaszta verrokosár.

Egyedül a füstökonyha nem őrzi a régi berendezési tárgyakat. Gőncz Sándor bácsi édesanyja idejében a kemence szája elől nem hiányozhatott a kerek deszka kemencetesívő. A fal mellett széles feketére füstölődött pad állt, ráborítva rajta álltak a fazekak és tálak, az ajtó melletti falnál vizespad /ez most a szobában van/. A falon szögbe akasztva madzaggal fedők voltak. A kamra berendezése szinte klasszikusnak mondható most is. A hátsó falnál hatalmas ácsolt hombár. Előtte pállósajtár, zsirobödön, üres zsákok a földön, kisméretű borosherdő, demisson, pernetező, boroskorsó, hegy-

matartó kosár, a hátsó falnál ruhatartó rud, a konyhafelőli fal mellett régi láda és sublat, a láda előtt kerek almáskosár, famozsár, a sublóton cserépedények „poharak, kuglufsütő, rétestepsi” hébér, mellette a sarokban szakajtók, üvegek és mindenféle vicik - vacak, a hombár melletti sarokban szövőszék alkatrészek.¹²¹

Több épület van még, amelyek többé - kevésbé érdekes részleteit hordozzák az egykori faépitkezésnek néhány jellegzetes emlékét. De soknál kétséges az építés időpontja, bizonyos formai jegyek azonban árulkodnak. Pl. az 1843-as évszámmal ellátott Vörös - Korc-féle ház kicsiny méretű, diszitett és eredetinek tűnő ablakával azonos volt a Petőfi /Nagy-u/ 35. sz. házéval, /1 ábra/emelynek mestergerendáján nem volt évszám. Régi fotókon, számos épületen található ugyanilyen ablak. Egy mester munkái lehetnek. A szájhagyomány szerint is az egyik legrégebb ház¹²² Csökölyben a Dózsa /Lőrinc/ u. 13. sz. lakóház gazdája elmondása szerint ugyencsak 1843 körül épült nagygazda telken. Sok tekintetben azonos típus a Vörös Korc-féle házzal, csak a kamra kiér a pitar széléig, mérete: a szoba 4,5x4,70 m., a konyha 4,5x5,- m., a kamra 3,5x5,. m. A füstökonyhában meg van még a szögletes kemence és a szobai fal mellett sárpadka maradványa. A padlásfeljáró is a konyhában van. Különösen szép az épület pitaroszlopsora, elől deszkakerítéses, pitarajtós megoldással.

A csökölyi, kisbajomi és rinyakovácsi példákat Gigeben több épület egészíti ki. Mivel Gige 2/3-ad részben leégett 1858-ban, kérdéses, hogy a fennmaradt talspesházak valamelyike származhat-e ezelőtti időből. 1968-ban még felmértünk Morvay Judittal egy épületet, amelyet a következő évben bontottak le, Bereczki Imre, Petőfi u. 8. sz. talpas, zaupfedelű házát. Már sok tekintetben átalakították pl. a szoba három ablakát és az egykor füstökonyha mászókérményes lett szögletes kemencével, rakott sperhettel, kettős ajtaját kicserélték. Az emi szokatlan volt, s a többitől némileg eltérő, a szoba és konyha nagy mérete. A szélesség 5,30 m., a szoba hossza 6,40 m., a konyháé 5,90 m. /A konyhából időközben leválasztottak egy 1,40 m-es füstölőt a csökölyiekhez hasonlóan/¹²⁴ Ez az obiectum azonban csak hosszanti oldalán volt piteros, udvari homlokzata deszkaoromzatos, zauppteje ráhajlott a vértelék felső harmadára. Az épület szoba - konyha, füstölő, kamra istálló és kocsiszin beosztású volt - mindez egybeépítve.

Ma is meglévő másik két épület a régi falurészben az A-szögben /tulajdonképpen csak két fél épület/ műemlékjellegű. Mindkettő talpas karóval rögzített falu, L-alakban piteros, elől a homlokzat és korlátja bedeszkaázott, a szép deszkaoromzat széle csipkézett /3.ábra/ elől csonkakontyos, hátul csepott tetővel. Szalufás tetőszerkezetűek, fafödé-

mesek, zsúpp fedésűek, padlásfeljáratuk az utca felőli pitarrészről van, pitaroszlopaik szépen faragottak, különösen művészi Rostás Sándor, Gige, Rákóczi u. 20. sz. házában a mestergerenda kinyuló véséssel díszített vége. Ez az épület 2000 n.-ől telken van, a Somogyi nevű, eredetileg ^{3/4. sz. szobor} ~~egész~~ helyes jobbágycsaládé volt. Jelenlegi tulajdonosa csak 1922-ben nősült be a családba. Elmondása szerint a ház kétszerekkora volt, a jelenlegi szoba /4,35x5,25 m/ - konyhát /4,35x4,90/ követte egy ugyennekkora méretű konyha és leghátul egy szoba. A házat felesége dédapja építhette /1860. körül/ - füstökonyhásnak. A negycsalád szétválása Rostásné /+/ nevéjében idejében történt /1880-90 körül/ - ekkortól volt szükség két konyhára. A füstökonyhát 1925-28 körül bontották le, a padlásfeljáró eredetileg a füstökonyha ajtaja fölött volt - füstelvezetési céllal. A házhoz jelenleg még kamrársz kapcsolódik. A nyílászárók már inkább a XIX. század végi állapotoknak felelnek meg, /ablak 76x82 cm/ a falmagasság 190 cm.

A Gige, Rákóczi u. 12. sz. épület a szegényparaszt Kistaj családé volt /ma Pécsi József tulajdona/ egészen keskeny telken helyezkedik el. Mikor 1920 körül a két fiú megnősült, a konyhát egy fellel kétváltasztották és mindkettőbe kemencét és ketlent tettek. Az egyik pár az épület elejét, a másik a

végét lakta. Az első szoba és konyha maradt fenn egy fészerral, a többi lebontották. A szoba 4,80 m. széles, 4,60 m. hosszú, a konyha csak 2,40 m. hosszú, eredeti nagysága 4,80x4,80 m. lehetett. /IV. felmérési rajz a-c/ A füstökonyha kettős ajtaja, a favázas kemence és katlan jó állapotban fennmaradt /13. ábra/, ugyanígy a konyhában egy régi kecskelábu asztal és edényes polc az eredeti berendezést képviseli. A tetőszerkezetnél kettős emelés - sár és koszorugerendával, a tetőpallók keményfából faragottak. Mint az összes eddig leírt épület, ez is fehérre meszelt. A konyha után fészerrféle következik. Az épület falának magassága 230 cm., az oszlopoké 200 cm.

Az 1860 körül épített favázas talpas házak részben a korábbi típusokat követik, de egy részük már a polgárosodás jeleit mutatja: már inkább kéményvel készülnek, szögletes téglakemencével, végigpitar helyett csak a konyha előtt van gangféle,¹²⁵ vagy nincs is pitarrész, sokszor kisebb a konyha mérete,¹²⁶ a csucsfales utcai homlokzat kiképzés válik kedvelté. Általában csak a szegényebb családok építenek favázas házat, sokszor régi épületek maradványából. Módosabbak téglalapra tömés házakat építenek, ezek már cserépséndőlősek Kaposvárról hozott cseréppel, orozatukon diszes kőművesmunka, gyakran az

építés, vagy átépítés évszámával, 1862, 1864, 1902, stb. A fa pítaroszlopok helyett a fehérre meszelt téglapillérek, vagy félpillérek hódítanak tért. Ezek ugyan a Balaton mentén, Külső - Somogyban és Kaposvár környékén gyakoribbak, több változatban is fordulnak elő. Területünkön a tornácoszlopok többnyire félköríves záródásuak feldől ¹²⁷ a reneszánsz félpilléres íves árkádok kései leszármazottai. ¹²⁸

Végig félpilléres - íves lakóház a Rinyakovácsi, Fő u. 10. sz. szabadkéményes háromosztatu ház, amely homlokzatán 1864-es évszámot visel. A kamra előtti részt befalazták és a tornácot az utca felé lezárták egy fallal és vakablakkal. ¹²⁹ Az egész épület esztétikus és méltó társa a Balaton melléki és külső - somogyi példák sorának. Azoknál a házaknál, ahol nincs a konyha előtt nyitott „gang” rész, ott gyakori helyette a XIX. század végén, XX. század elején készült lakóházaknál az előszoba, amelyből minden helyiség ajtaja nyílik. ¹³⁰ Műdösebb házaknál ehelyett verandaféle is előfordul.

A szoba, konyha, kamra beosztás - eltekintve azoktól az esetektől, mikor az egyes családok ketté váltak és a kamrából lakószoba lett - csak akkor változott meg kétszoba, konyha, kamrás beosztásúvá, mikor az épületek téglából és tömésből készültek.

De ez először csak középparasztoknál következett be. A kényelmesebb lakásnád ezzel sem valósult meg, mert a díszesebben berendezett u.n. első szobát nem lakták, legfeljebb vendéget altattak benne, ott tartották az ünneplő ruházatukat, s vasárnaponként léptek csak be érte, s végtisztességgént itt ravatalozták fel a családtagokat. A gazdagabb család ugyanígy egy szobába zsufolódott, mint a szegényebb. Amikor a hideg konyhákat felváltották a melegek, akkor az is előfordult, hogy a konyhában elüdt az egész család, s az egyetlen, vagy mindkét szobát kimélték. Erről 1926-ban így irt Gábor Dénes. "Télen behuzódik a familia a konyhába és ott vannak éjjel-nappal. Szellőztetésről szó sincs. Van polgár, akinek 4-5 szobás lakása van, de csak beszorul a konyhába egész házanépével. A lakások különben jók, száraz szobafalakkal, de csak szemre, mert erre felé csak a mód kedvéért építkeznek. Az egyszobás szellér éppen olyan nyomorultan lakik, mint a nagyportás gazdája, a különbség csak az a tudat, hogy az egyik lakhatna uresen is."¹³¹

B. A lakótelek, udvar és tehozódása.

=====

A lakótelek kérdésével kapcsolatban feltétlenül ismét ki kell térnünk a felvek települési képének megváltozására.

1. A település képének megváltozása a
XVIII.-XIX. században.

Somogyi falvaink többsége a XVIII. században a félszilaj tertásnak megfelelően halmezzszerűen települt. Néhány község külső képében ma is őrzi ennek nyomait.¹³²

Rinyaskovácsi a szájhagyomány szerint a török idő előtt a temetőn alul, a kenderföldek helyén egy kisebb magaslaton épült, a török elől menekülve, régi falujukat seját maguk által felgyújtva¹³³ elmenekültek az akkor nyírfás, csalitos részre - jelenlegi falujuk helyére, amely akkor sokkal rejtettebb volt. A kökényes, bozotos gyepün a házakat a magasabban fekvő dombokra építették szabálytalanul. A falu utóbb három részre oszlott: az A-szög, a Csonkasor és Fő-szög. Az utóbbi a legrégebbi rész, ahol a Berta, Pozsoga és Taj családok laktak, a Csonka - soron pedig a Göncz, Török és Diviánszki nevédek.

Kivül levő istállókról van tudomásunk Rinyaskovácsi tagosítási peréből egy az aktához csatolt 1819-es határjárásból, amikor a réteket klasszifikálták, külön említik a c.pontban az istállóknál lévő réteket.¹³⁴ A tagosítási per során több ízben szó került a kenderföldeknél lévő rétekről, mind

az uradalom, mind a község regeszkodott volna hozzá. Még a XX. század elején is ezen a helyen a Felső ré-
ten kinn voltak a szürükkal együtt a pajták: Peti,
Vici, Pozsoga, Nagy, Barte és Tej családoké. Még a
II. világháború után is állt néhány évig a Tej cse-
ládé. A ma élő öregek már arról beszélnek, hogy az
állatok a századfordulón már a belsőségen voltak.
A pejtába szemet és szénát tettek, a rozs pedig ki-
vül állt kezalben.

Kisbajom sem rendeződött a XIX. század közepéig
utcára, a lakóházak és más gazdasági épületek sűrűn
voltak egymás mellett. Jelenleg rendelkezésre álló
adateink nem igazolják, hogy osztott település lett
volna a XIX. század közepén. A község tagosítási per-
anyagában ugyanis szerepel az 1847. július 14.-i ha-
talmes tűzzel kapcsolatos kárbecslés és a községnek
a Vármegyéhez küldött kérvénye a községrendezés, azaz
nagyobb beltelkek kimérése ügyében: 28 holdnyi terü-
leten 65 polgár, 366 kisebb - nagyobb épülete égett
el, közte a templom is, az iskola és a mester lakó
és gazdasági épületei. Az elpusztult épületek aránya
a következő: /itt be kell számítanunk a kár nagysá-
gának hangsúlyozása miatti tulzásokot is/ 64 lakó-
ház, 68 ól, 79 kamra, 14 hidas, 55 istálló, 39 pajta,
49 szekérszin, 5 pince, 5 méhes 49 kassal, ezenkívül
2 9 gazda előszénája, vagy minden szénája és 31 ke-
reszt gabona. Az épületek aránya azt mutatja, hogy

minden gazdasági épület ezidőtájt már a beltelken lehetett, kivéve a szőlőbeli pincéket, legalábbis ebben a falurészben, a központban, amely leégett. A kárbecslők külön vették a különböző rendeltetésű épületeket, amelyek közül több - későbbi analógiáink szerint - egy fedél alá épülhetett. Pl. a kamrák többsége a lakóházzal, a szekérszin a pajtával, vagy istállóval, ól a hidassal, stb. A falurendezés emléke nagyon élénken él. A „főskert”, „asóskert”, „asószögek”, „felsőszögek” kifejezések a régi faluképre utalnak. A szérműkertek a falurendezés után is kívül helyezkedtek el, a telek végét is így nevezik. Néhány családnál a pajta a kert legvégén volt.¹³⁶

Gige régi településére vonatkozóan igen kevés anyagunk van, bár Hófer az osztott települések közé sorolja, ahol az istálló is el volt különítve a lakóháztól.¹³⁷ A község közepén erődítésszerűen áll a XVII. században épült¹³⁸ református templom, s a községet két részre Asószögekre és Felsőszögekre, illetve Asóskertre és Főskertre osztja. A falu kétszer is felerészben leégett 1847-ben és 1858-ban.¹³⁹ Nagyobb beltelek rendezésről nem beszél a néphagyomány. A későbbi tagosítási perből tudjuk, hogy az 1842-43-ban megindított urbéri perben a legelő elkülönözés megtörtént, térkép és földkönyv is készült,

csak ennek hitelesítése nem történt meg,¹⁴⁰ ezzel egyidejű lehetett a beltelkek részben való rendezése is. A legbőszségesebben Csököly települési változásairól tudunk. A községben a rendezés előtt a szájhagyomány szerint 300 gazda lakott 60-70 udverban.¹⁴¹ A gazdasági épületek közül az istállók és gabonások kívül voltak a telken. Az istállók különböző csoportokban a Parkes-irtáson /Parkes, Szántó, Botika családoké/ a Telek dűlőben, Gyócsi mezőben, a Keréktónál stb. helyezkedtek el. Az ureság granáriuma, istállóí, s valószínűleg a falu /vagy csak a legközelebb eső falurész/ pajtái, nyomtató helyei a Hombár dűlőben voltak. Hogy ezek felszámolása mikor indult meg, s mikor fejeződött be, arra egyelőre nincsenek írott bizonyítékaink. Már egy 1717-ben kiadott megyei statutum elrendelte,¹⁴² hogy a szegény nép gabonájának és szénájának elraktározására és tárolására közel, de a kerten kívül építse fel magtárait, ahol a katonák nem raknak tüzet. Kétségtelenül itt kell gondolnunk a katonaság gondatlanságból eredő kártevéseire.¹⁴³ Arra is kell következtetnünk, hogy ez a rendelet érintette azoknak a községeknek pajtáit, illetve magtárait is, amelyeké a zsufolt belsőségen kívül helyezkedtek el, s e rendelettel próbálták közelebb - az adószedők ellenőrző szeme elé - hozni, ellenőrzésüknek jobban kitenni ezeket, egyelőre eredménytelenül.

A csökölyiek nagyon is áttételes emlékezete¹⁴⁴ tud arról, hogy az istállóba kijártak etetni, s valaki kinn elűt - legényember, vagy idősebb ember, vagy ha egyik sem volt, fiatal házasember. Közös kútra jártak. A Farkasirtásról említik, hogy reggelente, mikor kimentek, sokszor a „ganyéból kelt fel a farkas”, s ezért a puskáknak mindig kéznél kellett lennie, innen van a dülő neve is a népi etimológia szerint.¹⁴⁵

A Hombár dülőn /ma Százasa tanya/ gyűlt össze a gabona, széna, kukorica. Emlegették a mai öregek elődei, hogy kézcicséppel még télen is csépeltek a gabonát itt. Az urasági istállóba, grenáriumba ide is jártak robotolni a helybéli jobbágyok.¹⁴⁶ Az itteni urasági épületek felszámolása és valószínűleg a helybelieké is az 1841-es évvel megkezdődő falurendezéssel valósult meg fokozatosan. 1848-ban még meglehettek, mert a robot eltörlésének híre Pestről - egy hét késéssel - még az itteni urasági istállóban munka közben ért néhány robotost.¹⁴⁷ A Hombár dülő faanyagából épült nemcsak a Rózsa utca újonnan települt része, de néhány külső pince is.

A külső istállók és pajták tényét a megyében még 1857-ben is regisztrálta Csorba József: "... lehet látni, hogy az istálló is egy redél alatt van a házával, de többnyire mind ez, mind a többi gazdasági épület egy kevéssé távolabb fekszik a lakháztól, sőt

főképp a' hegyes vidékeken oly hátra van az a' kertben a' gyümölcsösben, hogy csak nagy gondnal, a család egyik tagjának télben, nyárban az istállóbeni lakása által lehet a' marhákra elegendőképp ügyelni.¹⁴⁸ Már ő is utal a fejlődés egyenetlenségére, a hegyvidéki területeknek települési szempontból ekkor előnyte-
nebb helyzetére. Talán legtovább a kismemesi falvek-
ben maradt fenn az osztott település¹⁴⁹, de elvétve
másutt is, pl. Somogyjádán¹⁵⁰, ahol a terepviszonyok
kedveztek ennek. /Meg Rinyakovácsiban is/ Az általunk
ismertetett szomszédos négy község települési változása
részben különböző időpontban és különböző intenzitás-
sal történt, bár a beltelek rendezés és legelő elkü-
lönzés nagyjából azonos időben zajlott le 1840. körül.
A magyarázat oka az, hogy mind a négy község más föl-
desurrel vívtam¹eg perét, és más-más kimenetellel. Az
építkezés azonban különböző méretű telkeken is azonos
tipust őrzött meg, mint az egész Zselicben és Belső-
Somogyban.

2. A beltelek nagyságának változása.

Községeink lakosai a lakótelket hostél-nak, bel-
sőségnek, vagy örökségnek nevezik. Ebben a fogalomban
benne foglaltatik a tulajdonképpeni lakóudvar és a ke-
ritéssel elválasztott kert is.

Az összeírások rendszerint feltüntetik a XVIII.
században is a beltelek nagyságát. Így önként adódhat

az összehasonlítás a falurendezések utáni adatokkal. Az urbariumban is szó esett a lakótelkek foglalásáról pl. Csökölyben: „Az Helység határának nagyobb része, Incsenér által kimérve lévén, minden Gazda aminémű Házhelet föl venni kívány Szabadságában fog maradni, s mely Ház helyről ... minden gyalog napszámot lo pén-zivel fogja megváltani...”¹⁵¹ nagyobb méretű la-kótelek foglalás azonban nem történhetett. Gigében, Kisbajomban nem esett szó a robot pénzzel való meg-váltásáról.

Az urbárium holdenként két pozsonyi mérőt számi-tott. Gigében Selem Ferenc egészhelyes jobbágnak egy hold, Selem Péter negyedtelkesnek negyed hold belső-sége volt. Ritkábban fordult elő nagyobb is, pl. Józ Péternek $\frac{6}{8}$ telkes/ $1\frac{1}{8}$ hold jutott,¹⁵² Kisbajom-ban Szabó János $\frac{3}{8}$ -ad telkes jobbágy $\frac{3}{16}$ -od holdat, Barta János félhelyes jobbágy $\frac{3}{8}$ -as holdat, Tóth Fe-renc egészhelyes jobbágy 1 hold hostélt vállalhatott magáénak.¹⁵³ A későbbi kisbajomi, még zeufoltabb települési képről a már ismertetett 1847-es tűzvész-kárbecslés beszél.

Csökölyben 1768-ban az összeírásban felsorolt 197 családfő közül 107-nek volt beltelke, másén la-kott 74 család, s ebből csak 38 a zsellér, de 36 job-bágy. A telkek mérete $\frac{1}{8}$ -ad holdtól $1\frac{5}{8}$ -edig ter-jedt, de egy holdat csak hat családé érte el, a több-

sége $\frac{1}{8}$ -ad és $\frac{1}{4}$ -ed hold között mozgott.¹⁵⁴ Ezeket a méreteket érdemes összevetni az 1840 utáni rendezés beltelek adataival, bár megnyugtató képünk nincs mind a négy községről. A legnagyobb beltelkeket Csökölyben mérték ki, általában 2-3 holdat, a házas zsellérek 658 négyszöglet kaptak. A már több ízben emlegetett Korcz György félhelyes polgár, akinek 1843-as keltezésű lakóháza ma is áll a régi telken 2 hold 855 négyszöglet kapott. A robotot természetesen az egész telki állomány alapján allepitették meg.¹⁵⁵

Kovácsiban az 1767-es állapot sokkal jobb, mint az 1838-as. Az urbárium idején 14 családnak volt $\frac{1}{4}$ hold, 8 családnak $\frac{1}{2}$ hold, 8 családnak 1 hold és 1 családnak $\frac{3}{4}$ holdja, egy házas zsellérnek $\frac{1}{32}$ -ed holdja.¹⁵⁶ 1838-ban 1 hold körül három családnak van, a többi 80 négyszögletől /Göntz Mihály/ - 825-ig terjed, az átlag 270 négyszögöl családonként. A beltelek rendezésről a tagosítási per nem beszél. Mindenesetre a jelenlegi felukép is kisebb beltelkeket mutat, mint Csökölyben, vagy Kisbajomban.

Gigében az 1842-es összeírásban sokkal kisebb méretűek a telkek, mint Csökölyben, 375 négyszögletől 2 hold 200 n.-ölig, házas zselléreknél 96 n.-öltől 196-ig. A szép számmal levő Kistaj családok /5/ általában fél, vagy háromnegyed helyes jobbágyok és 560

négyszögletől 1 hold 916 n.-öles belsőséggel rendelkeznek. Somogyi Ferenc 3/4-ed telkes jobbágynek viszont 1 hold 836 n.-öl öröksége volt.¹⁵⁷ A tagosítási perben nincs szó további beltelek rendezéséről, csak a földkönyv és térkép hitelesítéséről.¹⁵⁸

Kisbajomban az 1852-es telekkönyv, mely bécsi ölből számítja a telket, /1 hold 1100 n.-öl/ szintén nagyméretű belsősegekről ad számot. A zselléreknek ugyan~~cs~~ek /Csitár Ferenc és Csitár György/ 3-300 négyszöglet juttattak, de 100-100 n.-öl kenderföldet is. A gazdák többségének 1-3 hold közötti lakhely és kert méretett ki: Szóke Tót Mihál és József 3446 n.-öl,¹⁵⁹ Tamás Ferenc 2 hold 910 n.-öl, Berte Miklós 2 hold 495 n.-öl, stb.¹⁶⁰

Ezek a nagyméretű telkek részben elaprózódtak szaporodás, megosztás, eladás stb. révén, de néhány telek ma is őrzi eredeti határait.

3. A lakótelek berendezése, épületei a XIX. század második felében és a XX. század elején.

Rinyakovácsi telekberendezésének ismertetésétől eltekintünk a fejezetrészben, mivel osztott településének megváltozása a legkésőbbi időpontban történt, külső pajtái 1930. körül ezek biztosítási csalások áldozatául.

A másik három község - ma hagyományosnak nevezett és alig meglévő - telekberendezése nagyjából egységes és csekély változatos mutat csak. A közvetlen emlékek is erről az időszakról vannak, és könnyebben ellenőrizhetők.

A házhelyek szélessége régi nagyméretű telkek-nél általában 14-22 m. körül mozog. Az összeírások közül alig akadott olyan a XVIII.-XIX. században, amelyik megadja a beltelek szélességét és hosszát is. Ez a terepviszonyoktól függően eltérő lehetett. Sok telek ma is őrzi falurendezéskori méreteit, illetve határait. Többnyire keskenyek maradtak Csökölyben az u.n. tizennyolcnapos házak telkei, eredeti nagyméretét megőrizte a Gige, Rákóczi u. 20. sz. ház, Csököly, Dózsa u. 64, 11. sz. ház, stb.

Más telkek eladás, megosztás útján elaprózódtak, vagy örökösödés, vétel által szélesebbé lettek.

A lakóház a régebbi épületeknél 1-2, vagy 3-4 méternyire is beljebb van az utcaszintnél, előtte csak néhol volt virágoskert. Az újabb, a XIX. század végi és a XX. század elején épült házak vagy az utcaszintben vannak, vagy valamivel beljebb, de az utóbbiak előtt már rendszerint virágoskert áll.

Általában kevés volt a virág a faluban és legfeljebb őszirózsát ültettek a kiskertbe, muskátli díszlett az ablakban, vagy a „virágos padon”¹⁶¹.

A második világháború után a többi, eddig elzártan élő somogyi községhez hasonlóan megnövekedett a virág szeretete és egész virágkultusz alakult ki.

Már a felurendezés előtt is szokásban volt a házhelyeket hasított, repeggett keményfa palókkal körülkeríteni.¹⁶² Az átjárást részben kapuk, részben „hácskók” szolgáltatták.

Később méginkább körül kellett keríteni az udvart. Az utca felől „karó”¹⁶³ kerítés, illetve „hasogatvány”, vagy sövényfonásos „sövénykert”¹⁶⁴ került, a „mogyekert” ugyanilyen volt, hátul a kert felé leggyakrabban élőgyepű volt /gyertyán, túskefa, vagy mogyorófa bokor/. A falu szélső házáinál gyakori az egész házat élősövényvel körülvenni. Kisbajomnál a falu szélén szépen elnyirt gyertyánsövény volt. Csökölyben is az egykori falu egyik „szélső” házáinál ma is látszik a Kossuth /Róssa utcában/ az utca felől is az élősövény. A XX. század elejétől az utca felől „léckerítés”, botokból két részre osztott léccel rögzített botkerítés és a deszkekerítés hódított tért. Hátul a konyhakertnél, és oldalt a szomszédok felé a „mogyekertnél” megmaradtak a régiebb kerítésfajták - ezaz a sövényfonásos és karó kerítés.

Az utca felé a pitarajtó, vagy gängejtő mellett egy szélesebb, alul tengellyel, egyik végén kerékekkel ellátott,¹⁶⁵ másik végén rögzített kapu

volt.¹⁶⁶ A későbbi széles kapuk kettősek, középen egymásra hajló végűek „stáflisak” és „cúekhez” rögzítőök, de már lécekből vannak. Egykori kerek kapu maradványa látható id.Szántó Lajos udvara végén, a pajta előtti kerítésnél sűvényből fonva /... ábra/

A hátsó kert felé kapu, vagy „hácskó” vezetett. Az utóbbit az ember átléphette, tulajdonképpen a beromfiak átjárását akadályozták vele.¹⁶⁷

A lakóudveron rendszerint egymás mögött sorban helyezkedett el a lakóház után az összes gazdasági épület, azt a néhány udvart kivéve, ahol a pajta egészen hátul volt a kertben.¹⁶⁸

A lakó és gazdasági épületek egybeépítése is gyakori volt. Ilyenkor szoba, konyha, kamra, istálló, pajta és fészker követte egymást. Ez a típus többnyire akkor keletkezett, mikor nagyjából egyidőben készült, vagy egymás utáni években az összes épület.¹⁶⁹ Végig telpeken áll a Kisbajom, Kossuth u. 92.sz. házegyüttes, amely szoba /4,50x5,25/, konyha /4,50x3 m./, kamra /4,50x3,40 m/ istálló /4,50x4,15/, pajta /4,50 x5,25/ kocsifészker /4,50x3,75/ helyiségekből áll, csak a disznóól van külön a kocsifészkerrel szemben az utcával párhuzamosan.¹⁷⁰

Lehet azonban az összeépítés utólagos is, bizonyára helymegtakarítási célzatból. Cséköly, Petőfi u.

35 sz. háznál 1967. szeptemberében még együtt volt szoba, konyha, kamra, istálló, pajta, fészer.¹⁷¹ Kisbajomban a Zrinyi u. 204-es háznál a szoba-konyhát már lebontották, de meg van még a piteros elejű kamra /3,10x4,50 m/ és nem piteros oldalú istálló /4,80 x5,25 m./ pajta /4,80x5,25 és fészer /4,80x2 m./. Az egész a fészer kivételével egyetlen zsuptető alatt van. A kamra és istálló tetőszerkezete összefüggő gerendákra épült, a pajta már toldalékos. A pajta és fészer tehát utólag készült hozzá, a pajta fala fából, a kamra és istálló fevázás, sárfalu.

A XX. század elején igen gyakori lehetett ez az egybeépítés, mert Nagy József ezt írja 1910-ben Csökölyről: „A lakóházzal rendszeren egybeépítve láthatjuk az istállót, pajtát, csürt. Távolabb külön építik rendszeren fából a heédast”¹⁷²

Az egyvégbe tartó lakó és gazdasági épületek közül nagy belső páratartalma miatt az istálló ment legelőbb tönkre, s ezt előbb kellett újjáépíteni, mint a lakóházat. Ebből adódik, hogy a legtöbb ma is álló zsuppos lakóház mögött már téglaisztálló van.

A telekberendezésnek másik - de lényegében alig különböző formája - ha külön vannak az épületek, de szintén a telek egyik oldalán: elől a lakóház, utána külön disznó és tyukól, és hátul az istálló, pajta,

fészer egybeépítve. Gyakran a disznó és tyukól szemben van a ház hátsó sarkaival. A lakóházzal szemben néhol sokszor melegkonyha, illetve nyárikonyha és kamra van. A kut ugyancsak a telek elején helyezkedik el, azonban még ma sincs minden telken. Csökölyben a felurendezés után betelepült Poste utcában volt egy közös boconkut, amelyre az egész utca járt.¹⁷³ A többi községben is él még a közös kutak emléke. Csökölyben később gyakori eset volt, hogy jó szomszédok közösen furattak a „möggyére” kutat és mindkét oldalról kutágással lehetett vizet nyerni.¹⁷⁴ Még ma is előfordul olyan kut is, hogy csak kampóval emelik ki a vödör vizet belőle.¹⁷⁵

Beromfiól sem tartozott minden telekhez. Sok helyen a fán háltak a tyukok, a kicsinyeket pedig a kis szobában, nyárikonyhában, stb. keltették és nevelték, míg megerősödtek.

Ahol volt csirke, ott a disznóól mellé deszkából, vagy utóbb tégléből raktak nekik ólat. A leggyakoribb a zsilipelt boronapallóból való volt, de előfordult sűvényből is. Veremól itt nem volt szokásban.

A disznóól, vagy hidas fontos tartozéka volt az udvarnak. Zsilipelt keményfapallókból való boronásólek és hidasok zsupp fedéssel voltak a legkedveltebbek, A disznóól vagy külön állt,¹⁷⁶ vagy szerszámos kamra,

esetleg tyukól csetlekozott hozzá. Sövényfalu dísznóólakra is emlékeznek.

Az istállók, ha a lakóházzal épültek egybe, vagy megukben álltak, többnyire sövényfalasak voltak, azonos tetővázsal és fedéssel /zsupp/, mint a lakóházak. Az istállók sövényfonását minden esetben besározták /pajtákét nem/, sőt nagyon hideg télben földdel is berakták, /mint a szőlőhegyi pincékét is/, nehogy megfagyjanak az állatok.

A lakóházakhoz hasonlóan a XIX. század második felétől ugyancsak talpas, de kerókkal rögzített falu istállók is készültek.¹⁷⁷ Egybeépített kamra, istálló, pajta és szin keróval rögzített favázas fellel, sátoros zsuppfedéssel található Csökly, Damjanich /Gát/ u. 16-ben is.¹⁷⁸

Ha boronából készült az istálló, be kellett sározní a boronák közét.¹⁷⁹

A pajták, ha teljesen külön épültek, rendszerint zsílipelt boronafaluak voltak, feragott tölgyfa, vagy cserfepallókból. Egy és kétfiókos pajta fordult elő, középre a „járás” esett.

Egyik legrégíbb és a helyi borona építkezési módot legjobban megórzó pajta Csöklyben íd.Szántó Lajos beltelkén található /2.5. ábra./ Kétfiókos, zsílipelt boronafalu, kontyolt /sátor/ zsuppos tetjű. Elég nagy eresze, „csöpögése” van.¹⁸⁰

A téglaeépületek megjelenéséig a gazdasági épületek tetőformája kontyolt volt, félig kontyolt csak lakóépületeknél fordult elő. Utóbb nyeregtetősek készültek.

A téglaiistálló fontos díszje volt az udvernek. Míg a borona és sövényfalas technikánál nem törődtek az épület díszítésével, a téglafalu istállókon díszes ablak kiképzés, olykor az építőmester monogramja is megtalálható.

Gyakori a téglaiistálló és a zsilipelt boronafalu, vagy téglalapú és sarokoszlopu, deszka oldalú pajták egymáshoz ragasztása is.

Az udvarban helyezkedtek el, bár látni nem lehetett őket, a krumplisvermek is. A lekótelken a pince nagyon ritkán fordult elő, s csak a téglaeépítkezések idején nőtt meg a számuk.

A legtöbb udvarban kívül szárították a tejesfazekakat. Ezeket vagy a kerítés kardíra borították, vagy lecsonkolt, kipusztult fa ágaira tették, vagy külön e célra vertek léceket a földbe, illetve „fazékgaggetó” szerkesztettek. Az egyik fajta fazékgaggetó a fa formáját¹⁸¹ utánozza, a másiké vízszintes tengelyű és V-alakban vannak a cővekek beleverve.¹⁸²

A mélyreható gazdasági társadalmi változások a jobbágyfelzabeditás, a legelőelkülönözések, tago-

sítások kapcsán azokat részben megelőzve és kísérve a településkép átalakulásában is megnyilvánultak. A megye egyes - gazdaságilag előnyösebb helyzetű, a fejlődés irányát jobban követni tudó vidékein ezzel egyidejűen /Balatonmellék, Külső - Somogy, Kaposmenté és részben a Nagyberek/ - a népi építkezésnek másik, egy polgárosultabb formája virágozott ki általánosan, és mutatott fel új esztétikai normákat és értékeket. /Vertfalas és téglá, szabadkéményes, téglatornácoszlopos, stb./ Meg kell jegyeznünk, hogy a változás előzményeit részben a helyi, részben a környező vidékek nemesei, részben a jobbmodu telepes német falvak építkezésében kell látnunk.¹⁸³

A Zselicben és Belső-Somogy déli és nyugati felében szivósen fennmaradtak - régi favázas építkezés emlékei a múlt század második felében számbeli főlényvel a változást képviselő új épületekkel szemben is. Azonban a ma meglévő obiectumok értékelésénél számos olyan szempontot kell figyelembe venni, amelyek ezt mutatják, hogy a látszólag a XVIII. századi épületek beosztásával, fedésével, falával, tetővázával, stb. azonos épületek mégsem azonos gazdasági és társadalmi szintet képviselnek.

A XIX. században már anekronizmusnak tűnő favázas épületekben is mutatkoznak a kor gazdasági és társadalmi változásait tükröző kisebb - nagyobb

technikai, formai, méretbeli, anyagbeli /pl. kemény és puhafa/ eltérések. Számolni kell kisebb helyi változásokkal is. Pl. az ollóvázas szerkezet fennmaradása Kisbajomban, és ezzel a magasabb tetőkiképzés. Számszerű adatok hiányában viszont nehéz eldönteni, hogy az inventáriumok, perek, kárbecslések, stb. által annyit emlegetett sövényépületekkel kapcsolatban a hivatalos szervek következetesen alkalmazták-e a terminológiát, s a nép által „föcskerakásos”¹⁸⁴-nak nevezett keróval rögzített, ugyancsak favázas épületeket ugyanígy jelölték, vagy csak „faház”, „faépület”, stb. megjelölésével. Ezért kérdéses, hogy Csökölyön és környékén a máig, vagy a közelmúltig fennmaradt keróval rögzített favázas házak a sövényfaluakhoz képest az adott időszakban előrelépést jelentenek-e, s ezzel a XIX. század közepétől végbement változások tükrözői, vagy egy már előbb is gyakori felkészítési eljárás töretlen folytatói Belső-Somogyban. Mindenesetre az általunk vizsgált négy községben az elmúlt 5 évben egészében meglévő sövényfalu házat már nem találtunk, csak gazdasági épületet.

Már Jenkó leírása is megtévesztő az Ezredéves Kiállításon kiállított csökölyi házzal kapcsolatban ezt írja. „Az ily alaprajzon felépült ház anyaga majd fecskerekás, majd favázas sövényfalra vert anyag...”¹⁸⁵

Mindenesetre Nagy József, mint leggyakoribb házépítési technikát 1910-ben csak a keróval rögzített favázas sárfalat írta le.¹⁸⁶

A sűvényfal erősebb, mint csak a keróval rögzített. Valószínű, mindkettő elterjedt lehetett vidékünkön előbb is, csak az építési technika hanyatlásának időszakában a gyengébb felü, de kevésbé munkaigényes módszer vált elterjedtebbé /ugyenis a fáradtságos fonás elmaradt belőle/ és nemcsak a rangosabb lakó, hanem később a gazdasági épületeken is. Szoros lehet az összefüggés a tetőszerkezet változásával is, hiszen az ágasfás - szelemenes tetőváz erősebb falazatot feltételezett, míg a szelufás gyengébbet.

Helyi, illetőleg belső-somogyi sajátosságnak tűnik az a jelenség, hogy elég nagyméretűek a konyhák, sőt néhol nagyobbak, mint a szoba. Seemeyer Bél - Somogyból Berzencéről állítja, hogy a berzencei konyha nagyobb volt, mint a szoba.¹⁸⁷

Az általunk vizsgált négy községre vonatkozóan ezt kategórikusan kijelenteni nem lehet, mert csak néhány adat van a nagyobb méretű konyhára és kisebb méretű szobára. Viszont a konyhák nagy mérete tette lehetővé ezt a XX. századi változást, hogy a régi füstökonyhákból egy külön füstölő helyiséget választottak le.

Helyi jelenségnek tűnik, bár csak erről van szó, hogy legtovább Csökölyben és Kisbajomban maradtak fenn a „teljes” kontyolt, illetve „fereztos” sátoztetejű lakóházak, mint annak a kornak híromdói, amikor még nem voltak utcák és nem törekedtek az utcafront díszesebbé tételére, s a tégláépítkezés és a vele együttjáró „caucsfalac” lezárás, /nyeregtető/ sem volt még ismert.

Még községenként is van eltérés, Kisbajomban egyetlen előlpitaros épületet találtunk csak, a többiek csak hosszanti oldelukon pitarosak, és elől pitarfal zárja le. A zsuppos lakóházakból legjobb Csökölyben maradt fenn és a legtöbb változatot - már lakosságának számszerű fölénye, sajátos hagyományörző és továbbvivő tehetsége folytán is - ez a község mutatott fel. A paraszti ács munkáknek remekeit találjuk itt a faragott pitaroszlopoktól a fejfákig, fazérektól a házilig készült keményfa butorokig, kisméretű hordókig, felüntőig, stb.

Rinyekovácsiben egyedülállóan tűnik a Petőfi u. 2.sz. telpas ház utcai serkánál a kerek oszloppal való megerősítése. Kutatásaink során ilyennel nem találkoztunk. Viszont itt általános helyi szokás volt a tető csucsára zsuppból babaszerű cimert „Marinkát” tenni.

A helyi sajátosságok ez általános megyei, illetve déldunántuli fejlődés vonalába illeszkedve, ezt gazdagítva jelennek meg. Ilyen tendencia pl. a keményfa mennyezetek, ajtók, ajtó és ablakkeretek, stb. kicserélése puhafára, a kémények megjelenése, téglakemencék térhódítása a XIX. század második felében, később a téglá és tömés épületek általánossá válása, a láncon lógó bogrács helyett ketlan alkalmazása, stb.

Figyelemre méltó jelenség, hogy jó épületfát tartalmazó erdőkkel nem rendelkező négy községben is milyen sokáig fennmaradt a faépitkezés, s a vele kapcsolatos technikai ismeretek, még ha a faanyagot a környező vidékekről kellett is beszerezniük.

Azonos fejlődési útem mellett bizonyos gazdasági¹⁸⁸ és társadalmi¹⁸⁹ kapcsolatok is meggyeráznak pl. ez építkezésben is megnyilvánuló sokféle egyezést a zselici falvekkal. Többek között a faanyagot is sokszor a zselici erdőkből kellett szállítaniuk.

Az előttünk álló népi műemlékvédelmi és megőrzési feladatok e hasonlóságok, egyezések további kutatására, a táji eltérések további feltárására ösztönöznek munkatársainkkal együtt.¹⁹⁰

J e g y z e t e k

- 1 Győrffy György: Koppány lázadása. Somogy megye multjából. Levéltári Évkönyv 1970.
- 2 Niederle,
Slovenske steročinosti.
Odill Kulturní I.
Praga 1913,
Idézi Tálasi István.
Gunda Béla: A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája.
MTA II. Osztály közleményei V. 1954. - előadásához való hozzászólásában
és J.F. Szimonyenko: Adatok a sütőkemence történetéhez. Szovjet Néprajz-tudomány 1953.4.sz. 44.-
- 3 Méri István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és a Turkeve-mórici ásatások eredményéről I. Arch. Ért. 1952. 49-67.p.
4. Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bp. 1938. 80-81, 90-91.p
Csalogovits József: Népi építkezés emlékei a Tolna megyei Sárközben. N.É. 1935. 2.p.
Papp László: Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét vidéki falvak helyén N.É. 1931. 137-152.
Szabó István: A középkori magyar falu. Bp. 1969. 34.-37.p
Méri István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Turkeve-mórici ásatások eredményeiről II. Arch.

Ért. 138-154.

Bálint Alajos: A középkori Nyáraspát lakóházai.

Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1960-63. 38-112. p.

- 5 Külső kemencék a kora-Árpádkorban is voltak és Méri szerint nyáron jóidőben ezeket használták i.m. 60. p.
- 6 Méri István: A nádai kályhacsempék. Arch.Ért. 1957. 2. sz. 187-204.
- 7 dr. Bakay Kornél - Magyar Kálmán: Somogyvári terepbejárásról készült jelentés, 1971.
- 8 Szabó Kálmán i.m. 91. és 96. p. Szerinte a kályhaszemek vörös festékekkel való festése a Dunántulról terjedt el.
- 9 Magyar Kálmán: Somogyzsitfa - Szőcsénypuszta régészeti adatai RRMA 1791.
- 10 Szakácsi Csorba József: Somogy vármegye ismertetése. Pest 1857. 88.p.
- 11 Öhrvey Ébner Sándor: Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához, különös tekintettel a feépitkezésre. N.É. 1931. 89-110. p.
- 12 K.Á.L. Inventáriumok XVIII. sz.
- 13 Veszprémi püspöki levéltár. Canonica visitatio 1748. Fordította: Horváth József. RRMA 2104.
- 14 K.Á.L. Inv. 1779. 1783. 1779. az uraság, uradalmi mészáros és uradalmi molnár házában.

- 15 K.Á.L. Inv. 1779.
- 16 Dr. Jankó János: A balatonmelléki lakosság néprajza 1902. 211-212. p. 45. ábra, 2.3. rajz Badacsonytomajról és Kővágóórsről.
- 17 K.Á.L. Inv. 1779.
- 18 K.Á.L. Inv. 1779.
- 19 Caorba i.m. 80. p.
- 20 Jankó i.m. 210. „széle hossza egy volt, magunk csináltunk téglát, abból raktuk fel, s aztán fehérre meszeltük”.
- 21 K.Á.L. Conscriptio Scholastica 1783.
Idézi Kanyar József: Adalékok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-89/
Levéltári Évkönyv I. Kaposvár, 1970. 63. p.
- 22 K.Á.L. Inv. 1779. Az összeírások „padlás, ill. pallás” szón a mennyezet borítását, padozatát értik és nem a héjazat és a mennyezet közötti részt, népi nevén „hiu”-t, „héi”-t.
- 23 Bátky Zsigmond: Régi sárközi kemence. N.É.1903. 237-60.
- 24 Jankó i.m. 210.
- 25 K.Á.L. Inv. XVIII. sz.
- 26 K.Á.L. Csehália 1783.
- 27 K.Á.L. Inv. 1763.

- 28 K.Á.L. Inv. 1779.
- 29 Veszprémi Püspöki Levéltár. Canonica visitatio 1748. Horváth József ford. RRMA. 2104.
- 30 K.Á.L. Conscriptio Scholarum. Kenyer i.m. 91-96. stb.
- 31 Veress Éva: A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom felveiben a XVIII. század közepén. Tört. Szemle. 1938. 379-396. p.
- 32 Méri István: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai ... ásatásról I. i.m. 64. p. arra következtet a honfoglalás-kori kicsiny méretű egyosztatú házaknál is, hogy csak nők, gyerekek laktak benne, s a férfiak kint az állatokkal.
- 33 Hófer Tamás: Déldunántul településformáinak történetéhez Ethnográfia, 1955. 125-186. p.
- 34 Erre a XIX. század végéről, XX. század elejéről is vannak szórványos emlékezés adatok.
- 35 *Mást kellett ide beírni!* Később is előfordult ilyen Pl. O.L. Csököly tagosítási térképe. 1864.
- 36 O.L. U. et C. 1715, 1725, 1752, stb.
- 37 Jankó i.m. 169-173, valamint Bonnya monográfiája RRMA. 35.
- 38 Inám puszta monográfiája 1954. RRMA. 174. három épületre is emlékeznek. A legutóbbiból 1930-ban költöztek ki.
- 39 Bátky Zsigmond: Építkezés, /Magyarország Néprajza

I. k. Bp. é.n. 180-183. p.

- 40 K.Á.L. Inv. 1763.
- 41 K.Á.L. Inv. 1784 és 1765.
- 42 Csorba i.m. 88. p.
- 43 Bergel József: Kaposvár 40 év óta, Kaposvár
1877. 12-14. p.
- 44 Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képben IV.
Somogy megye. /Bekesy Sándor/ 304. p.
- 45 Vikár Béla: Somogyi tanulmányut^{am}ról. Bth. II. k.
122. p.
- 46 dr. Jankó János: Az ezredéves országos kiállítás
néprajzi feluja. Bp. 1897. 15. p.
- 47 Csete Balázs: Faluról - felura, házról - házra.
Bp. 1940. 102. p.
- 48 Jankó: Az ezredéves i.m. 16. p.
- 49 Pl. Zamárdi, Fő-u. 83. sz. ház. 1963. évi fel-
mérés szerint 1847-ben épült. Peschka Alfréd
felmérése RRMA 1888. Egyéb házakra vonatkozóan
Piller Dező Zamárdi monográfiája RRMA 205.
Knézy Judit: Somogyecsa népi műemlékei RRMA.
1842. Bedegkér.... Bonnya.... Somogydöröcske
népi műemlékei RRMA 1843-5.
- 50 Saját gyűjtés. MNA 1964.
- 51 A Konc-féle házban a megépítése óta folyamato-
san ugyanaz a család lakik. Emlékezésünk ste-

rint Korc György nevű ősük volt még féltelkes jobbágy. Az 1850-es urbéri tabellában /K.Á.L. Conscriptiók 1850/ szerepel ifj. Korc György 4/8-as telekkel. A család birtokában lévő iratok szerint „Korc György, kinek neje Balás Erzsébet I. fél urbéri telek” birtokosa a 228, sz. ház tulajdonosa 1871-ben megvett az 57. sz. ház után járó 3/8 telki állományból.

- 52 Saját gyűjtés 1970. dec. RRMA. 1821.
- 53 Saját gyűjtés 1971. RRMA 1822.
- 54 O.L. Kanc. 5658. Idézi Valentényi Gáspár: A Somogy megyei céhek. Szekszárd 1909. 41-44. p.
- 55 *Benczei Dániel:*
O.L. Csököly tagosítási térképe 1860. Lakóházak pirossal jelezve.
- 56 Varga János; Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban /1556-1767/. Bp. 1969. 47. jegyzet, 113. p.
- 57 K.Á.L. 1767. Csököly urbárium.
- 58 Felhő Ibolya /Szerk./ Az urbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában, I. Bp. 1970. 12. p.
- 59 Garzó József és özv. Zsobrák Iaréné közlése.
- 60 Saját gyűjtés Kisbajom 1822.
- 61 *Már kell beírni:
György gyűjtés*
Néhány éve bontották le. /Illés Mihály és Garzó József adatközlései./

- 62 Jankó: Az ezredévesi.m. 16.p.
- 63 Ennek ellentmondhat az a tény, hogy Csököly te-
gositási térképén az utca frontjához közel levő
lakóházakkal szemben sok esetben ugyancsak piros-
sal jelzett kisebb épületfélék vannak. Mivel
nincs jelmagyarázat, arra is következtethetünk,
hogy az is lakóház, de arra is, hogy lakott kam-
ra.
- 64 Morvay Judit: Csököly műemléki felmérése EA. 9213.
11. lap. Bognár Lajosné háza.
- 65 Nagy József: Csököly nyelvjárás, Bp. 1910. 22. p.
- 66 Özv. Bankós Ferencné mondta, mikor házát fényké-
peztem: „Hát ilyen öreg célát nem sok helyen lát-
hat...”
V.Ö., továbbá Gönyeý Sándor: Vegyes néprajzi gyűj-
tések EA. 5354,
- 67 O.L. U. et. C.
Fasc. 38. Nr. 20-25. 1701.
Fasc. 29/43. 45. 1703.
- 68 Morvay Judit EA 9213. Saját gyűjtések 1967 között
Czebei Ferenc /+/ Zsobrák Lajosné, Szántó Imre
csökölyi, Göntz Sándor, Mátés Márton rinyakovácsi,
Rostás Sándor gigei, Papp János, Varga Mihály /+/
Tamás József kisbajomi lakosoktól.
- 69 Nagy i.m. 22.

- 70 Saját gyűjtés. Kisbajom, 1970. RRMA. 1822.
- 71 Széklábas tetőszerkezet téglafalu épületeknél fordul elő.
- 72 Régebben a csökölyi épületeket is így szegték.
/pl. Rippl-Rónai Múzeum Fotótára 7270. kb.1940-
ból való felvétel./
- 73 „Úgy mondták, hogy lefarozták” - mondja Garzó József. Adatközlők rajta kívül, főként Lentos Pál kisbajomi, Göncz Sándor és Mátés Márton rinyakovácsi lakosok.
- 74 A Zeelichen és a Iráva mentén gyakoribb volt a deszkázott vértelék helyett a fonott.
- 75 Északnyugat- Somogyban maradt fenn az a szokás Balatonberényben. (Tárgyleltári száma: F2.29.1. 1-13.)
Tapsonyban /saját gyűjtés 1971-ben/ Tásán /Be-
logh Judit: A táskai bábos betlehem. Somogyi
Honismereti Híradó 3. 42-46. p./
Lengyeltótiban /T.I.: Bábáncoltató betlehem
Somogyban Eth. 1926./
Vörsön /Petánovics Katalin: A vörsi bábáncolta-
tó betlehem. Veszprémi Múzeum évkönyve 1966-7.
303-325. p./
De szórványosan másutt is, pl. Nagyberkiben
/Szacsavay Éva szíves közlése./
- 76 Általános kifejezések a megyében a csucsfalas,
csapott, félcsepott, farazatos, stb.

- 77 Nagy i.m. 22. p.
- 78 EA. 5374.
- 79 Gige, Rákóczi-u. 8.
- 80 Rinyakovácsi, Petőfi-u. 2. /III/c. alaprajzon/
- 81 Kettős ajtó: Gige, Rákóczi-u. 12. sz., Kisbajom,
Kossuth-u. 163.
- 82 Csököly, Dózsa-u. 64., Gát-u. 91.
Rinyakovácsi, Petőfi-u. 2.
Kisbajom, Kossuth-u. 163.
- 83 Pl. Csököly, Kossuth /Dózsa-u/ 20. sz.
- 84 Csököly, Dózsa /Lőrinc/-u. 64.
- 85 Rinyakovácsi, Petőfi-u. 2. és
Csököly, Rákóczi-u. 91. sz. ház első szobájában.
- 86 Bize, Szőlőhegy, pince Rádics Józseféké.
- 87 Knézy Judit: A hedrehelyi gőlönccserek.
Kaposvár, 1966. 47-7. Somogyi Múzeum Füzetek.
- 88 Lásd 1. ábra. Csököly, Petőfi-u. 35. sz. már 1972.
óta lebontott ház fotóján.
- 89 Pl. Balony y Dezső: Magyar Népművészet. A Ba-
konytól a Tolna megyei Sárközig. Sp. é.n. XXXIV.
táblán lévő színes rajzon egyetlen ablak van, két
fotóablakkal.
Továbbá BRM Fotótára 7225, 7232, 7235 sz. fotók,
stb.
- 90 K.Á.L. Instantidék XVIII. sz. A bezárásiolendó

katonáknak pl. a korpádiaktól két kályhás szobát követeltek üveg ablakokkal. Idézi T. Mérey Klára: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Bp. 1965. 14.p.

- 91 Talács Sándor: Rajzok a főváros világból Bp 1917. 183-212. K.A.L. Iuv. 1783. Cselédek székén
- 92 özv. Zsobrák Iuréné. Csököly, Rákóczi /Posta/ u. 93. sz.
- 93 Pl. Benkós Ferencné. Csököly, Kossuth-u. 20. Csitár Ferencné, Kisbajom, Kossuth-u. 144.
- 94 Gönyey Sándor, s a kíséretében Csökölyben megfordult fotóművészek jóvoltából örökítették meg. RRM. Fotótára 7225, 7232, 7234, 7235.
- 95 Dráván szállították le, fakereskedőktől szerezték be /Gorzó József 77 éves közlése/
- 96 Negy i.m. 22.p.
Ez általános volt a megye magyar falvaiban. Csökölyből bekerült a Rippl-Rónai Múzeumba egy ilyen faragó /ács/ együttes. Hasonlót láttam id. Czebei Ferencnél /+/ 1967-ben.
- 97 Hasonlóan a Zselicben is Csepinszky Mária: Egy zselicségi paraszt bognérről RRM 1896.
- 98 A ma élők csak egy Kubiczek nevű és Herceg János nevű kőművesre emlékeznek. Az utóbbinak címerszerű mesterjegye látható Tamás Józsefék istállóján.

- 99 EA 541o. Gígéről Csányey Sándor gyűjtése. A törött edénycserepek berakása kemence aljába országos jelenség.
- 100 Ilyen már csak Gígében van, Csökölyben csak félig elbontva a Kossuth-u. 16-ban.
- 101 Mikor kannarózsák voltak már, azzal lehetett egyenesen locsolni.
- 102 Czebei Ferenc /+/ 1969/ vele dolgozott legénykorában 1910-20 között és már csak így rakta kemencét.
- 103 Rinyekovácsi, Petőfi-u 2. Ilyen volt a Csökölyben a Petőfi /Nagy/ u. 35. sz. fűtőkonyhás házban lebontásáig. /1972-ig/
- 104 Pl. Kisbajom, Rákóczi-u. 83.
RRMF. 6903-4. sz. fotók.
- 105 ~~Se-ját~~ gyűjtések, Rinyekovácsi, Csököly!
RRMÁ 1910, 1821, 1826, stb.
- 106 A munkafolyamat leírására egy más cikkben vállalkozunk, mivel túl sok illusztrációt kíván a téma.
- 107 A tárgyalandó és említendő épületeknek csak egy része műemlék, illetve műemlék jellegű, a többi azonban ugyancsak jelentős vizsgálataink szempontjából.
- 108 Mind ezeknek a házaknak faanyagát, ezek korát, szakértőnek kellene megvizsgálnia.
- 109 Méri i.m. 1954. 142.p.
- 110 Az 55 éves Tamás József elbeszélése szerint történt

így, tehát a szosztokodás kb. 20 évet számítva nemzedékenként 1857-60 körül történhetett.

- 111 Nagy Mihály nevű jobbágy szerepel az l. 1843-52-es urbéri tabellán is, mint 418-telkes. K./L. Urbéri tabella 1852.
- 112 Sok volt a sátoztetős ház még a XX. század elején is. Az EA Fotótára 69 426. sz. fotóján 4 egynás mellett álló sátoztetős ház áll.
- 113 Kispál József 77 éves gazda közlése. Saját gyűjtés 1972.
- 114 Csököly urbéri tabellájában szerepel Korc György nevű 418-as telkes jobbágy.
K./L. Urbériália 1843-52.
- 115 Nátás Márton /Mertin/ volt szegényparaszt közlése.
NRMA 1910.
- 116 Saját gyűjtés 1971.
- 117 RRM Fotótára 7168
- 118 Norvay Judit: Csököly emlékei felmérése EA 9219.
- 119 „Göntz Mihály” nevű ember építette.
- 120 Saját gyűjtés, 1970. NRMA 1910, 1821.
RRM Fotótára: 8618-22.
- 121 Saját felvételek, RRM Fotótára, 9285-89, 9291-94.
- 122 Saját gyűjtés, 1971. Bödö Gerzó Józsefné adatköz-
lése. NRMA 1826.
- 123 Saját gyűjtés, 1968.
Kaposvári Tervezőiroda felmérése, 1971.

- 124 Horvay Judit gyűjtése, Gige EA 9215. 5-6 p.
- 125 Pl. Kisbajom, Zrinyi u. 21o. Beli Józsefné tulajdons. Horvay Judit felmérése 9214. már lebontott.
- Csököly, Rákóczi u. 93. Szv.Zsobrák Iuréné háza, Gige, Rákóczi u. 44. 188o-ból való ház, EA. 9215, és még számtalan egyéb, a XIX. század végén épült ház.
- 126 Pl. Kisbajom, Kossuth u. 92 sz. Tóth Ferencné házán 3 m. hosszú a konyha, Papp János, Kossuth u. 163. sz. konyhája 3,75 m. hosszú, stb.
- 127 Csökölyi felvétel EA Fotótára 69 423 a konyha előtti részen négy félkörzáródású félpillérből állt. Ilyen volt Csökölyben a Dózsa /Lőrinc/ u. 1o2 . sz. ház konyha előtti „gang” kiképzése, csak befalazták. Gigén a Kinyakovácsi felé vivő Rákóczi ut szélén egy cigánycsalád által lakott házban a konyha előtt két szögletes félpillérral és két féloszloppal diszített gangrész van.
- 128 Balogh Jolán: A népművészet és a történeti stílusok M.F. 1967. 88-94.p. 12o p.
- 129 Saját felvétel HRM. Fotótára 8627.
- 13o Pl. Szv.Török Jánosné zsuppos háza Csököly, Demjanich /Gát/ u. 16. és számos más 19oo. körül épült nea zsuppos és favázas háznál.

- 131 Gábor Dániel: Csököly község monográfiája, Falu Könyvtára sorozat 16. sz. Bp. 1926.
- 132 Pl. Nagybjom, Kiskorpád /az utóbbiról Morvay Judit népi emlékei felderítése EA 9217. Ezt írja: „nincs kifejezett főutcájuk, terek körül rendeződött”.
- 133 Ma is találunk ezen a területen kovácsalakot, téglafélt, stb. saját gyűjtések. 1970-1971. ERMA. 1910, 1821.
- 134 K.Á.L. Kiskovácsi tegositási pere 1838-1857 1819-es határjárás.
- 135 K.Á.L. Kisbjom tegositási pere, 1847-1852.
- 136 Morvay Judit: Kisbjom emlékei felmérése EA. 9214 2.p.
- 137 Hófer Tamás: Dél-dunántul településformáinak történetéhez Ethn. 1955. 128.p.
- 138 Genthon István: Magyarország emlékei, Ak.kiadó. Bp. 1951. 376.p. átépítették 1778-ben.
- 139 Csánki Dezso /szerk./: Somogy vármegye monográfiája. 68. p.
- 140 K.Á.L. Gige tegositási pere. /1886-1904./
- 141 Az 1843-as urberi tabelle 283 családfőt említ /jobbágyot és házas zsellért/ - tehát az emlékeket megközelítőleg pontosan rögzítette az eseményt.

- 142 Kolozsvári Sándor - Óvári Kelemen. A magyar törvényhatóságok jogszabálysínek gyűjteménye V/I, K. Bp. 1902. 322-323. p.
- 143 T. Mérey Klára: A somogyi parasztság utja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Ak.k. Bp. 1963. 14.p.
- 144 A kérdésre így válaszolnak e témával kapcsolatban: „Öregapám mondta...”, „Öregapám mesélte, hogy az ő Öregaptya...”, „mesétek az elődök...” stb.
- 145 Holott lehet, hogy a Farkas családról kepte nevet, mikor még ezt a területet ők irtották ki.
- 146 Ezenkívül Öörgetegre és Kerádra is lóháton vitték őket robotba „hetelni”
- 147 Saját gyűjtés 1972. dec. Kispál Mihály 72 éves gazda, Garzó József 76 éves, és Illés Mihály 45 éves gazda közlései.
- 148 Csorba i.m. 87. p.
- 149 Rófer i.m. 127-29. Seemayer Vilmos: Pajtáskertek Nemespátrón. N.É. 1934. 65-81. p.
- 150 Az utolsó telpas pajta Somogyjádán. Ethn. 1953. 293-299. p.
- 151 K.Á.L. 1768. Csököly urbaniális összeírása.
- 152 K.Á.L. 1768. Gige urbarialis összeírása.
- 153 K.Á.L. U.et.C. 1768. Kisbajom.
- 154 K.Á.L. U.et.C. 1768. Csököly.
- 155 K.Á.L. Csököl mezőváros urbéri tabellája. 1843.

- 156 K.Á.L.
kiskovácsi tagosítási perében 1768-as és 1838-as
összeírás mellékelve.
- 157 A család egésztelkes jobbágyra emlékezik. Ezen
a telken van a Rákóczi u. 20. sz. ház 2000 négy-
szögölös.
- 158 K.Á.L. Gige tagosítási pere, 1880-1904. Ehhez csa-
tolták az 1842-es összeírást.
- 159 Ezek leszármazottai a híres kisbajomi mesemondó
esszony Szóke Tót Józsefné gyerekei is. S. Dobos
Ilona: Egy kisbajomi parasztcsalád meséi. Bp. 1962.
- 160 K.Á.L. 1849-1858. Kisbajom urbéri pere.
- 161 A ház előtt két cölöpre deszkát szegeztek, erre
tették a virágot, hogy a baromfi nebántsa.
- 162 Ezeket csak felül fonták össze.
- 163 „Keró”-kerítés a keményfából hasogatott, felül el-
keskenyedő végű és összefonott.
RHM. Fotótára 5606.
- 164 Pl. Fotótár 5607.
- 165 Ilyenek rajzát közli Csékölyből Malonyey i.m. 296.p.
644. ábra . „Csereányos, leveles kapu” felirattal.
- 166 dr.Jankó János: A balatonmelléki lakosság néprejza.
Bp. 1902. 176-8 p. kerekas kapunak nevezi. A nép
körében azonban csak akkor hódított tért ez az el-
nevezés, mikor már másik fajta kapuk is voltak.
Még a szőlőbe vezető „hőgykapu” is ilyen volt.

- 167 A kerítés nyílásába gyökeret, fatönköt, kőtágu fát ástek és deszkát, vagy csutakévé tásasz-tottak neki. Pl. RRM. Fotótára 5607.
- 168 Pl. Kisbajomban Vince Páléké, Csökölyben a Vörös Korc-féle, a Parkaséké a Lőrinc utcában, Balássé-ké stb.
- 169 Erre legtöbb példa inkább vertfalú épületeknél van, de Külső - Somogyban.
- 170 Horvay Judit: Kisbajom műemléki felmérése EA 9214. 3.p.
Saját felvétel, RRM. Fotótára 8380.
- 171 Saját felvétel 1967. RRM. Fotótára: 5613.
- 172 Nagy i.m. 2 2.p. Annyiban téved csak, hogy a csűr szó nem ismeretes e vidéken.
- 173 Ez tulajdonképpen gémeskut. A bélelése és „kává-ja” keményfából kerekre készült, de „csigalápfán”, „csigagém”, „sudár”, „vödör” tartozott hozzá, mellette az állatok itatásához „válu” is feküdt.
- 174 Ha ilyen van Csökölyben a Rákóczi u. 91-93, 95-97 sz. házak kerítésében.
- 175 Kisbajom, Rákóczi u. /Új sor/ 83 sz. Saját felvétel. RRM. fotótára 6901-2. sz.
- 176 Ilyen látható pl. cserép tetővel Csököly, Rákóczi u. 89. sz. Horváth Zoltán telkén; zsopp fedéssel Lentos Pál telkén, Kisbajom Zrínyi u. 204.

- 177 1967-ben még megvoltak. Vankós Ferenc lakótelkén az udvar végébe került egymás mellé a szerzős kamra /karóval rögzített felu/, favágító, disznóól /deszkából/, istálló /karóval rögzített felu/ mindegyik cserép tetejű, és pajta /sövényfonásu és zsupp fedésű/. Saját gyűjtés, 1967. Fotótára 5609-11.
- 178 Saját gyűjtés. RRM. Fotótára, 5589, 5592.
- 179 Ilyent már nem találtunk.
- 180 A zsilipelt boronafelnál is faváz volt, és azonosak az elnevezések a sövény, ill. karórögzítéses fallal: talpfa, szegláb, kilincs, vagy kitémasztó, felül koszorugerenda, átkötőgerenda, szalufa, kokaskötő, lécezés, s a fedéshez a kancazsupp és bagzsupp.
- 181 Csököly, Kossuth u. 28. sz. házban Garzó Józsefénél.
- 182 Pl. Saját felvétel, Kisbajom 1967. RRM. Fotótára: 6901-2.
- 183 Herzsényi i.m. 349.p. a német községek építkezésében megnyilvánuló ésszerűséget emeli ki.
- 184 Jankó /A Balatonmelléki ... i.m. 184. p./ a Balaton mentén a tisztán sárból és szalmából gyurt gombócokból rakott sárfalat nevezi így, helyi népi terminológiával.

- 185 Jankó: Az ezredéves i.m. 16. p. Nem tudni mit ért itt „fecskerekás”-on, valószínű itt már nem a Balaton melléki, hanem a belső-somogyi népi terminológiát.
- 186 Nagy i.m. 22. p.
- 187 Seemayer Vilmos: Régi tüzeltőberendezések Délzselében és Belső-Somogyban. N.É. 1933. 52. p.
- 188 Csököly, Gige és Rinyekovácsi szőlői Bárdudvarnok határában voltak, a vásárok révén áru és cserekereskedelem bontakozott ki, pl. lenfonalat, lenvásznat szívesen cseréltek a csökölyiek-től a zseliciek.
- 189 Házassági kapcsolatok.
- 190 E helyen mondok köszönetet a Kaposvári Tervezőiroda munkatársainak, névszerint Szabó Tünde, Kempis Miklós építészmérnököknek, Magyar Gabriella műszaki rajzolónak a felmérések rendelkezéseire bocsátásáért, és Lantos Miklós fotóművész - építésznek a fotók elkészítéséért.